

ОЛГА САВИЋ

К Њ А Ж Е В А Ц

Књажевац се налази у истоименој котлини, у њеном јужном делу. Иако по димензијама мањи од Неготина и Зајечара средиште је горњег Тимока и помиње се као градско насеље још пре Зајечара.

Град лежи на Сврљишком Тимоку, непосредно пред његовим ставама са Трговишким Тимоком. Стари Гургусовац, како се Књажевац раније звао, није подигнут на месту непосредно испод састава оба Тимока где је, по мишљењу Мишковића, био римски град, који је доцније народ називао Голубац (1, с. 55). Касније је на том месту била пуковска касарна и срески расадник (2, с. 23). Град је био подигнут на и око чуке на десној страни Сврљишког Тимока, одакле се после проширио на обадве стране ове реке и допро све до њених става са Трговишким Тимоком. На тај начин Књажевац се готово спојио са селом Трговиште.

Лежећи тако на сутоку две долине Књажевац је веома важна раскрсница друмског саобраћаја, јер се у њему састају и путеви који воде долинама Сврљишког и Трговишког Тимока и који се даље према северу настављају као јединствен тимочки пут све до Дунава. Сврљишка варијанта овог пута је много значајнија, јер је то веза Подунавља и Крајине се Нишавском долином и њеним најважнијим градским средиштем Нишом. Туда је 1914. године прошла и тимочка железница (3, с. 107).

Још два пута играју велику улогу у саобраћајном положају Књажевца, јер су била од значаја за развој оног града, иако ти путеви данас не одговарају савременом моторном саобраћају. То су пут Сокобања — Књажевац и пут који преко огранака Тупижнице води за Болевац. Од осталих путева треба поменути још и јужну варијанту сврљишког пута, која такође спаја Сврљишку и Књажевачку котлину преко Тресибаве.

Иако је железничка пруга после првог светског рата била само од транзитног значаја за Књажевац, ипак је дала овом граду функцију важног железничког средишта, пошто је према њему гравитирала пространа област.

За положај и развој Књажевца од несумњивог је значаја и близина више рудника угља у његовој непосредној околини. Руд-

ник Добра Срећа код Вине, који ради од 1886. год., рудник Тресибаба, на улазу у Сврљишку клисуру, који ради од 1915. године, Подвис 7 км удаљен од Књажевца, ради од 1887., Благовести, код Вине, који ради од 1924., и Дубрава 2,5 (4,5) км од Књажевца — дали су овом насељу посебно значајну улогу привредног средишта и утицали су на његово даље јачање и развој.

Плодна околина, ратарска и сточарска, чије је природно средиште био Књажевац због нагнутости терена, такође је допринела снази и значају које је ово градско насеље имало у току своје историје.

Сви ти чиниоци су условили да Књажевац веома рано постане градско средиште и да почне да се разликује од сеоских насеља у својој околини, јер је као средишно градско насеље обављао читав низ функција у области, иако по димензијама није био велики нити је то и данас. Сви ови повољни елементи положаја Књажевца деловали су на његов стадни напредак и развој од првог помена овог насеља па до најновијег времена. Истовремено треба поменути и неке неповољне моменте његовог положаја који су деловали супротно. Књажевац је окружен значајнијим и већим градским насељима. Бор и Зајечар на северу од њега удаљени су 70 односно 40 км., Пирот на југоистоку 63, а Ниш на југу 54 км. Сви ови градови су већи по броју становника и развијенији по броју функција од Књажевца, њихови утицаји продиру у област око Књажевца а тиме утичу и на развој Књажевца и његових функција ограничавајући их на одређен ниво. Треба истаћи да су слични утицаји, мада доста слабији, мањих средишта Бољевца, Сокобање и Сврљига који се налазе западно, северозападно и југозападно од Књажевца.

Близна границе је други неповољан чинилац. Граница као вештачка творевина пресеца и одваја од Књажевца један део његовог потенцијалног залеђа. Близна границе је из стратешких разлога успорила развој индустрије у овом граду а и развој саобраћаја усмерила ка центру државне територије, остављајући предео између Тимока и границе без икакве саобраћајнице што је деловало пре свега на неразвијеност тог подручја и истовремено умањило и успорило развој Књажевца.

И поред ових неповољних момената, природни услови (релативно изолована котлина где се стичу три значајне долине), саобраћајни моменти (друмска раскрсница на железничкој магистрали) и богатство области (близина рудника и плодност околине) били су довољни да Књажевац веома рано постане градско средиште и да свој значај не само одржи до најновијег времена него да га и даље развија.

ПОСТАНАК, РАЗВОЈ И ИМЕ

Иако је ова област, сматра се, била густо насељена још у доба Римљана на данашњем месту Књажевца као да није било никаквог насеља. Једно веће римско насеље налазило се десетак киломе-

тара северније од Књажевца код села Равни. По неким ауторима ту је римски *Тимасум Мајус* (Велики Тимок), а по другима *Тимасум Мипус* (Мали Тимок).¹⁾

Ово насеље је као и цела област Тимочана и Браничеваца мењала господаре прелазећи из византијских у бугарске руке, из бугарских у франачке па опет у византијске. Околина Књажевца заједно од средњовековним градовима Сврљиг, Равни и Кожељ улази између 1183. — 1189. године у састав немањичке државе. Средњевековно Равно, је Немања до темеља срушио као и Сврљиг и Кожељ (2, с. 10).

За владе Стевана Правовенчаног цела област је под бугарским краљем Јованом Асеном (1212. — 1241.). У другој половини XIII века то је део видинске области која је тежила да се издвоји од Бугарске. Тимочка област заједно са Видином признаје врховну власт краља Милутина и Стевана Дечанског. Наизменична владавина српска и бугарска смењивала се над овом облашћу све до пада под Турке крајем XIV века (4, с. 171).

У доба турске управе ова област заједно са Књажевцем је део видинског пашалука. Тек из турског доба потиче и први помен Књажевца који је вероватно раније постојао као сеоско насеље. Књажевац се помиње као Гургусовац, односно као Тимочка Паланка. Први помен Гургусовца (*Georgeschefwacz*) је из 1737. године, када су га Аустријанци први пут заузели.

О пореклу имена Гургусовац постоји више различитих верзија. По једној, име града је дошло по Гргуру најстаријем сину деспота Бурђа, по другој по гукању голубова (гургусу) којих је било много у околним шумама, а по трећој име води порекло од Бурђево воде у близини Милетине цркве, недалеко од Књажевца, коју су Турци називали Гјургју — су (су — вода) (2, с. 34). Име Гургусовац насеље има све до 17. јануара 1859. године када, по Милошеву повратку из изгнанства и доласку у град, Гургусовац у његову част доби име Књажевац (1, с. 75). Према томе, порекло данашњег имена града зна се сасвим поуздано за разлику од порекла ранијег имена Гургусовац.

Први описи насеља су нешто каснијег датума и дају извесну представу о значају, изгледу, функцијама тог насеља из друге половине 18. века. Постоје два описа аустријских шпијуна који су кроз овај крај и сам Књажевац прошли непосредно пред Кочину крајину. Први је из 1783. године (*Росић*), а други из 1784. (*Покорни*). По првоме: „Село Гургусовац удаљено је 600—800 корака од Великог Тимока, испред села пролази један друм лево који води у Софију. Гургусовац је од Јени Хана (Нови Хан данас Минићево а пред дру-

¹⁾ Положај римских насеља *Тимасум Мајус* и *Тимасум Мипус* везивали су поједини научници за разна места у околини Књажевца, као на пример за тврди град Сврљиг, за село Нишевац северније од Сврљига, за Бараницу у долини Трговишког Тимока и најзад за село Равни где је у средњем веку такође био тврди град (15, 17), али ово питање још увек није решено.

ги светски рат Краљево Село) удаљен 2 часа, лежи на Малом Тимоку који протиче кроз село и преко кога је саграђен мост. Главна улица је прилично широка. Тамошњи становници стоје под управом једног сердара. Његов стан на подножју планине лево од пута који води ка мосту на Малом Тимоку и ограђен је палисадама. Између палисада вирио је један мали топ, а према исказу становника има их још шест у овој огради" (2, с. 36 и 4, с. 171).

Наредни опис *Покорног* је годину дана каснији и он бележи "Нови Хан има 100 хришћанских кућа и један хан. Варошица Гургусовац има 46 турских и 120 хришћанских кућа, 2 цамије (једна је зидана а друга као и све остале зграде, од дрвета), две кафане и два хана. На Малом Тимоку, у самој варошици, налази се један мост од дрвета, а други је на Великом Тимоку, четврт часа изван варошице, на три непокретна понтона. На узвишици лево од пута налази се једно насеље, ограђено палисадима, у коме станује већи-на Турака. Посада броји 100 Турака" (2, с. 36 и 4, с. 172).

Ова два готово истовремена описа варошице третирају различито ово насеље. Први, ранији опис третира га као село, а други као варошицу. Други опис *Покорног* је и нешто детаљнији и показује да поред српског и турског становништва, Књажевац у то време има и две кафане и два хана, тј. да поред тога што је утврђено стратегијско упориште он има и значај малог трга и извесног управног средишта (сердар). Но ипак у току дуготрајне турске владавине Књажевац је најважнији у стратегијском погледу и то је његова најважнија функција, што се види и из догађаја у току аустро-турских ратова. Ова његова функција је истог значаја и у доба када се Позван Оглу био одвојио од Порте и завладао видинским пашалуком. Стратегијски значај Књажевац има и доцније, све до ослобођења ових крајева и њиховог присаједињења Србији, 1833. године. Тек тада ово насеље које је и данас незнатних димензија почиње да развија своје градске функције и постаје право средиште Горњег Тимока и Заглавка.

ВАЖНИЈЕ ПРОМЕНЕ У ФУНКЦИЈАМА

„Периферност у односу на Тимочки басен, планински карактер и мала комуникативност залеђа чине да положај Књажевца, релативно повољан, није могао имати одговарајући утицај на развој функција насеља" — је мишљење Д. *Перишића* када су у питању функције овог града (5, с. 149). Због тога је и развој појединих функција био доста успорен и мање интензиван све до последњих година.

Прве функције које ово насеље има од како је изашло из анонимности, као што се види из првих описа (види претходну страну) показује да је Књажевац био средиште управно и војно, са турском администрацијом и војном посадом, и саобраћајно средиште (друмска станица), што је карактеристично за сва насеља тадаш-

њег степена развијености саобраћаја, јер је саобраћај био само друмски и речни. Из описа се види да је формирана трговачко-занатска чаршија, мада у прво време минимална (2 хана и 2 кафане). Иако у то време није било границе на истоку према Бугарској, односно видинском пашалуку, сама конфигурација терена и планински бедем Старе Планине на истоку строго је изоловао Књажевачку котлину и њен центар Тимочку Паланку, односно Гургусовац, у њене регионалне оквире. Због тога ово насеље има тада око 160 кућа.

С друге стране тадашње борбе за ослобођење и борбе за политички престиж у овој области, начиниле су од овог насеља утврђену паланку и дале му одређену војно-стратешку функцију, која се са несмањеним значајем одржава и у доцнијим ратовима. Војно стратешки значај даје овом месту значај варошице с једне стране, док с друге стране оно је истовремено стални узрок пустошењима и пљачкањима ратним окршајима који такође делују на развој града, али у негативном смислу.

О постојању управне функције Књажевца сведочи чињеница да је „у Књажевцу свакад боравио војвода, као што га је народ обично тако звао, или ајан, који је управљао Тимоком и Заглавком” (8, с. 172).

Због тога је Књажевац турског времена друмска станица, са првим зачецима чаршије и са војно-управним и стратешким значајем.

Развој функција. — Ослобођење Књажевца и присаједињење Србији знатно мења значај неких градских функција и изазива промене у њима. Пре свега стварање границе према Бугарској чини да Књажевац постаје средиште свог ужег региона, поготово што ни саобраћајне везе са осталом Србијом нису биле јаче развијене. Једини и најважнији пут и веза са Србијом био је пут преко Сокобање за Алексинац, који је био у врло лошем стању, а често и непроходан (5, с. 150).

Прве промене које се могу уочити по ослобођењу јесу повећање броја становника. Оно је знатним делом последица пребегавња становника из Пиротског краја који је све до 1878. године остао под турском управом. Тако се 1836. године помиње у Књажевцу око 1000 лица пребеглих из Пирота и околине и настањених у Књажевцу и околини (2, с. 64—70). Мада се ово становништво, пребегло 1836. због пиротске буне, није дуже задржало ипак је прилив становника из села у околини Пирота у Књажевац и остала градска и сеоска насеља у долини Тимока сталан и присутан све до данашњих дана. У ослобођени Књажевац се исто тако досељавају и становници околних села тако да број његових становника расте од 869 становника, колико их је било 1834., на 2383 у 1859. години, тј. готово троструко.

Због сталног повећања брдоја становника, које је махом потицало са села, највећи број становника живи од пољопривреде. На-

сеље се по свом изгледу још увек не одликује нешто битније од околних сеоских насеља, мада се у њему већ помиње широка главна улица.

Истовремено са освежењем пољопривредног становништва кога је у Књажевцу било и раније, прилив свежег становништва и бројни пораст доводи и до јачања појединих градских функција Књажевца. Услед развоја тих градских функција Књажевац почиње и у пејзажу и у функцијама све јаче да се одваја од сеоских насеља у котлини.

У опису Књажевца овог доба који је дао *Милићевић*, садржане су готово све функције које ово насеље тада обавља. Он каже: „У тој вароши станује окружни суд и начелништво, окружни бригадир, прота и начелник среза заглавскога” и на тај начин указује на управни, војни и верски значај средишта Књажевца (7, с. 843).

Овај опис нарочито указује на значај Књажевца као управног средишта. Као средиште среза заглавског Књажевац је центар регије од 51 насеља, а као средиште округа под његову надлежност су долазила и још два друга среза: сврљишки са 40 и тимочки са 20 села (7, с. 844—845). Поред тога суд још повећава значај управне функције Књажевца.

Присутност окружног бригадира указује и на војни значај и функције Књажевца.

Најважнија и најзначајнија је свакако његова трговинско-занатска функција. Трговина и занати су две најважније и најзначајније привредне гране које почињу да цветају у градовима и варошима ослобођене Србије. Треба рећи и то да је и Књажевац као и Зајечар проглашен 1833. године за варошицу (5, с. 192).

У Књажевцу у доба кнеза Милоша нарочито напредује занатство. Непосредно по одласку Турака, 1836. године, у Гургусовцу има: 15 механција 12 трговца, 4 болтације и око 55 разних занатлија (ћурчије, абације, мутавције, грнчари, бојације, мумције кујунције, фишекције, налбанти) (16, табела на крају књиге). Ови бројеви несумњиво показују значај занатства у тадашњем Књажевцу.

Средином прошлог века Књажевац је имао доста развијене старе занате. Као и свуда тако су и овде занатлије биле удружене у еснафе. Од еснафа који се тада помињу у Књажевцу били су терзијско-абацијски са 63 члана (33 теразије и 30 абација), ћурчијско — бојацијски са 32 члана (22 ћурчије и 10 бојација), папуцијско-мумцијски са 19 чланова (10 папуција и 9 мумција), туфекцијско-казанцијски еснаф са 48 чланова (10 туфегција, 28 ковача и 8 казанција), грнчарско-мутавцијски еснаф са 50 чланова (20 грнчара и 30 мутавција), качарски еснаф са 40 чланова, дунђерски са 40 и механцијски са 60 чланова (Да МФ 1852 год. ЕФ I и рн⁰ 62). Број појединих заната се према том пењао и до 40 занатлија, а укупан број занатлија износио је 352 лица и то различите струке (6, с. 61).

И Милићевић је такође забележио готово исте занате у Књажевцу у том периоду са незнатним разликама.²⁾ И он, као што се види помиње и указује да су првих година по ослобођењу још увек цвтели стари занати који су заједно са турским начином живота пренети и у ослобођену Србију. Осим тога неповезаност односно слаба повезаност ове области са осталим деловима Србије утицали су на слабије продирање новог начина живота, а истовремено и нових заната. У истом смислу је деловао и тадашњи колски начин саобраћаја.

Занатлије су биле пореклом углавном из околине Књажевца а често су имали земљу коју су обрађивали а узгред су обављали и неки занат. Само лончари којих је у Књажевцу био знатан број водили су већином порекло из Пиротског краја (9, с. 77—78). Године 1865. било је у Књажевцу 10 мајстора и 7 калфи грнчара из Пирота (10, с. 526). Био је и један број ковача и поткивача (налбаната) Турака који су прелазили у Србију из Турске и настањивали се и радили по нижим ценама него занатлије исте струке из Србије. У Гургусовцу их је био доста велики број тако да им је био забрањен рад у читавом округу (6, с. 123 и 125).

Процвет доживљава и трговина, и то се нарочито много тргује сточарским производима, јер је готово цело планинско залеђе Књажевца углавном сточарског карактера. Извоз стоке из Књажевца и околине, као и статус окружног средишта био је основа за оснивање еснафа трговаца извозника (6, с. 87).

Шта се све извозило из околине Књажевца види се из нешто доцнијег описа, из 1863. године, који је дат у опису пута младих лицејаца који су те године путовали по Србији. У том опису се каже: "... да је околина (Књажевца) богата производством", којима се највише и тргује. „Странски еспапи још једнако рђаво пролазе на овој пијаци". Око Књажевца се највише сеје кукуруз, затим стрмна жита..... Они даље истичу нарочито књажевачко вино, које је 20 година пре тога било, „као једино најбоље србско вино познато под именом тимочког вина, али га после претече крајинско (вино) мајсторијом", (29, с. 123—124). Овај опис показује да је у трговини Књажевца поред сточарских производа учествовало и жито а нарочито вино и грожђе.

Шта се у то време производило и продавало у Књажевачком округу још је детаљније писао *Ст. Мачај*. По њему, у округу књажевачком се тада највише производио кукуруз, а мање стрна жита. Најбоље пшенично брашно су на пијацу доносили Штипљани, Зорунчани, Селачани, Ново Ханчани, Баличани и Винчани. Од поврћа се највише гајио лук, купус, паприка али се лук „за сада још подоста увози из оближњег округа". Од бостана посебно истиче

²⁾ Милићевић бележи: у Књажевцу има мајстора свећара, лончара, терзија, абација, калајџија, ћурчија, бојација, папуџија, поткивача, мутавџија, пушкара, кантарџија, кујунџија, ћерамиџија, дунђера и трговаца, а вреди поменути да се тку и красни ћилими, готово као они у Пироту (7, с. 843).

калинчинске лубенице и диње и каже да се бостан највише садио у самој окружној вароши (Књажевцу).

Биљке које би се могле употребити као артикли у трговини, даље каже, слабо су биле познате, гајило се само нешто мало конопље и лана, а и дуван је био редак. „Леп напредак опажа се у новије време у гајењу винове лозе... најбоље је вино за сад вино врбичко, кожељско, штипинско, дебеличко и књажевачко”. Око Трговишког Тимока много расте орах који „толико плода доноси да се сваке године знатна количина његовог производа у Турску продаје”, а од осталог воћа највише има шљива. Од стоке највише су се гајиле свиње, па овце а затим козе, а од „пернате животиње осим кокошака, гусака и пловака највише се држе ћурке и то у толиком броју, да се могу за врло јефтину цену добити” (10, с. 311—316).

Говорећи о занатлијама Мачај даље наводи да ћерамције продају годишње до пола милиона комада цигала а до милион комада ћерамиде а за саму трговину истиче: „Домаћој трговини је средсреда окружна варош и најглавнији су артикли осим стоке коже, вуна, лој, сир, маст, мед, восак и ораси. Нешто се од ових ствари преноси у Аустрију а највише у оближњу Турску” (10, с. 327), те тако поред производа којима се трговало указује и на значај и улогу Књажевца у трговини, као и на правце извоза.

Развоју трговине нарочито је много допринело побољшање саобраћајних прилика у овом крају у првим годинама по ослобођењу, јер „На све стране, по целом окружју гургусовачком, виде се насупти, уредно направљени друмови...”, а године 1851. гради се пут за Пандирало, односно за Пирот и Белу Паланку, који повезује Заглавак са Књажевцем. Пут за Алексинац гради се 1858. године, (2, с. 71, 72 и 74).

То је истовремено утицало да град мења и свој изглед упоредо са променом функција и повећањем броја становника, као што се види из описа града у Српским новинама од 1851. године. Почеле су да се подижу нове модерне зграде, а чаршија се проширила отварањем нових дућана. Подижу се и нове управне зграде (срез, суд). Године 1858. Књажевац добија и читалиште односно читаоницу (26 и 2, с. 74).

И овај опис поред описа саме вароши указује и на карактер и особине тадашње књажевачке трговине. Наиме, он показује да је трговина Књажевца строго регионална и да се развија у том смислу да извози вишак производа саме области док је увоз па потребе њеног становништва још увек незнатан и сведен на најмањи број артикала.³⁾

³ О трговини Књажевца у свом периоду рекао је Милош Милошевић, бивши трговац књажевачки и следеће: До ослобођења Ниша 1878. године сва трговина је гравитирала ка Нишу. Царинарница је била на Грамади, а Књажевац је био средиште за прикупљање робе из Тимочке долине. Трговало се махом кожом од оваца и коза, лојем, медом, воском, пасуљем и орасима. Ткало се и

Све тада постојеће функције насеља, трговинско-занатска, управно-административна и просветно-културна, као и здравствено-социјална утицале су на територијално ширење и измене насеља, као што су показали и наведени описи. Како је становништво овог насеља већином земљорадничко, како је залебе Књажевца релативно узано и како је ниво тадашње трговине, занатства и осталих привредних грана био такав да су се њима могли бавити и приучени земљорадници, све је то утицало да је значај појединих функција био углавном сведен на уске оквире књажевачког залеба.

Стратешки значај и важност Књажевца долази још једном до изражаја у српско-турском рату 1876|78. У граду су били велики магацини хране и муниције, а „кроз град и његов округ прошли су многи војни транспорти и око 45.000 наших и 35.000 турских војника”. Наравно да је то тешко погодило варош, јер су војске плачкале и рушиле, а и борбе које су вођене утицале су да је у Књажевцу затечено када је српска војска ушла у град „једва 50 кућа под кровом и непопаљено”. Поред града много су настрадала и околна сеоска насеља (2, с. 77,78, 81 и 82).

Али и после овакво тешког страдања по завршетку рата напредак Књажевца се наставља, а његове раније стечене функције се развијају, а тиме се и сама варош територијално шири. Зато је забележено: „...” Књажевац се нагло почео подизати. Нове куће, углавном су подизане у правцу унакрсних друмова: у улици на путу за Зајечар и у правцу тзв. „Љубина браника” (2, с. 83).

Иако је нешто касније цео овај крај па и град као центар потресла Тимочка буна у којој је дошло и до војних интервенција, а нешто доцније 1885. године до српско-бугарског рата, ипак је чим су се прилике смириле и консолидовале дошло до напретка и даљег развоја насеља. Томе је наравно допринела и сама околина: „У којој је свака стопа земље обрађена” у то време и „чији је педолошки састав погодан за гајење лозе. Међутим, вино које се тамо производи није могло изаћи на глас „иако није лошије од крајинског, јер му је „извоз отежан неугодним саобраћајним средствима”. (11, с. 883). Трећа значајна чињеница у привредном развоју околине

платно од кучине око 60 см ширине и то је такође извожено као и вунене чараше.

Козе су у Тимочкој крајини гајене у истом броју као и овце. С јесени су установљаване салане — привремене кланице. Отваране су у октобру месецу а трајале су 2—3 месеца. Било их је и Књажевцу отприлике до 1898. године, па и дуже до 1900. На саланама су клане козе а козји бугар би наливали лојем и тако га извозили. Овај козји лој су много трошиле сапунције у Књажевцу а и у околним варошима. Велики део произведеног лоја ишао је за Ниш.

У Књажевцу су биле две салане. Један у Доњој Мали на Трговишком Тимоку, власник је био Алекса Митић (Кљака), а друга је била у Језави на Сврљишком Тимоку. Обе су биле у ванварошком реону из два разлога због смрада а и због тога да не би плаћали трошарину.

Салане су месо продавале мештанима а извозиле су лој и коже.

Трговина лојем престаје свршетком Балканских ратова, и лој се продаје само сапунцијама.

која је имала одраза на развој Књажевца је отварање и налажење лежишта угља у Подвису 1887. и код села Вине.

Но и поред свих ових природно повољних услова ни сада не долази до јачег развоја Књажевца због његовог граничног положаја и због „неповољних саобраћајних средстава” (11, с. 883). Исто тако у њему се не појављује ни индустрија као што је почела да се развија у осталим варошима Србије и то нарочито средишне, моравске Србије.

Иако је у становништву града и његове околине било склоности за индустријску производњу у Књажевцу се само „за домаћу потребу израђује сукно које и ако се не може мерити са чохом опет је далеко финије од простог сељачкога сукна; па тамо се израђују и ћилими, који ни у шари ни у трајашности нити у чему другом уступају пиротским. Сељаци опет из околине града сами не само потребне им земљоделске алатке него стружу и чутуре, праве кашике и многе друге ситнице, што су у кући од потребе, да не помињемо кутње одело, које веома ретко долази у руке варошкога занатлије” (11, с. 883—884).

Због такве средине, односно залећа „Књажевац је окружно место, има нижу гимназију а броји 3570 душа, од којих се већина бави о земљорадњи, било искључиво било уз занат или трговину” (11, с. 884).

Овај опис такође показује да су функције града остале исте као и пре рата 1876. године мада је у њима било доста промена. Занатство једна од најважнијих функција града изменило се доста као што показује овај попис занатлија из 1900. године (6, с. 62).

Тако је 1900. године Књажевац имао укупно 447 занатлија различите струке. Иако се укупни број знатно повећао у односу на претходни попис (од 352 на 447, односно 95 занатлија више), ипак је проценат занатлија према укупном становништву насеља далеко мањи. Књажевац је 1890. године имао 5026 становника а пред почетак Балканског рата 5500 становника (2, с. 87). Зато ако би број занатлија из 1900. године узели као сталан проценат занатлија од укупног становништва износио је 1890. године 8,9%, а пред Балканске ратове 8,1%, док је проценат занатлија средином 19. века у односу на укупан број становништва у 1859. години био далеко већи и износио је 14,8%.

Ако се истовремено упореде врсте заната из два дата пописа види се знатно опадање код неких старих занатлија. Тако је опао број занатлија код терзија од 33 на 5, код папучија од 10 на 1, код ковача од 28 на 16, код грнчара од 20 на 5,⁴ мутавција од 30 на 3, код

⁴ Кад је Књажевац пострадао у српско-турском рату обнављала се привреда па и лончарство али теже, јер се лончарија увозила из Коморина, Апатина, Баје, Печуја и Мохача. Увожени су лонци, шерпе за огњишта и шпорете, тачније чиније, чанци. Године 1893. је забрањен увоз грнчарије, те је овај занат поново почео да напредује, тако да је до 1 светског рата „златно доба” грнчарије у Књажевцу па и у целој Србији. Нема тачнијих података о броју занатлија, али је Књажевац до првог светског рата имао 4 лончарске радионице (12, VI, с. 272 — 273).

Табела бр. 1.

Врста занатске радње	Број	Врста занатске радње	Број
терзија	5	дунђера	56
абација	121	качара	5
кројача	12	столара	6
памуклијаша	65	колара	3
поткивача	15	ковача	16
сајџија	1	казанџија	4
пушкара	1	лимара	4
ћерамиџија	8	мутавџија	3
лончара	5	ћурџија	34
бојација	28	пекара	31
обућара	11	бербера	6
папуџија	1	опанчара	3

казанџија 8 на 4, код качара од 40 на 5 што показује у којој је мери индустрија својим производима и продирањем у овај раније забачени део Србије утицала на опадање ових производних заната. Истовремено пораст броја занатлија код старих заната уочљив је код старих мање — више услужних заната као што су абације где је највећи пораст од 30 на 121, и даље ћурџије од 22 на 34, бојације од 10 на 28 као и дунђери од 40 на 56. Пораст броја дунђера сасвим је разумљив када се узме у обзир рушење и страдање насеља у току претходних ратова. Поред ових промена које се дају запазити код старих заната јављају се такође, са продирањем нових утицаја из Европе, и неки новији и савременији занати, а то су, као што се из два дата прописа да видети, кројачи, столари, сајџије, лимари, обућари, опанчари, пекари, бербери и памуклијаши.

Према томе занатска функција насеља не само да је нешто умањена пред бахканске ратове, што је последица све већег продирања индустријских производа, него је и занатство изменило и своју структуру тако да је изразитије напредовање услужних заната, а долази и до појаве нових и губљења старих заната. Но ипак занатска функција града је заједно са трговинском, још увек најважнија и најзначајнија.

Трговна такође трпи промене. Појава бакала и трговаца мануфактуриста у чланству тразијско-абацијског еснафа указује и на измену саме структуре трговине у граду. Већ почиње издвајање појединих специјализованих трговинских радњи за разлику од оних из претходних година када су се продавали само „којекакви ситничарски еспапи” (в. стр. 121).

Шта се све продавало на књажевачком тржишту у то време најбоље показују подаци са вашара у времену 1889. — 1893. године који су приказани у табеларном прегледу (Табела бр. 2).

Из дате табеле се види да је значај књажевачког вашара био знатан и да се он одржавао сваке године 20. јула. Главни производи који су се ту продавали били су стока, пиће, пшеница и у мањој количини неки други производи. Просечно се највише из ових крајева изво-

зила стока и то овце и говеда иако је појединих година тај извоз варирао.

Табела бр. 2

		В а ш а р 20 ј у л а					
		1889	1890	1891	1892	1893	Просечно
Број	механа	101	92	61	39	43	67,2
	дућана	141	111	101	130	87	114
	заузетих места	40	105	31	122	198	99,2
	кола са пићем	30	15	25	34	13	33,4
	с разним производима	100	261	251	542	242	279,2
	натоварених коња	—	—	—	—	—	—
Кома- да	волова	400	760	583	854	1201	759,6
	крава	83	185	383	309	510	294
	телади	3	5	12	18	43	16,2
	коња	100	100	129	242	180	150,2
	ждребади	3	6	4	9	6	5,6
	оваца	200	22	199	162	181	152,8
	коза	200	—	70	10	120	80
	јагањаца	250	569	700	640	120	457,8
	свиња	—	—	—	—	3	0,6
Кило- грама	вина	—	—	1200	8900	6000	3220
	ракије	—	—	2000	4600	2000	1720
	пшенице	—	—	10000	4000	—	2800
	ражи	—	—	2000	3200	—	1040
	кукуруза	120	—	8000	5000	—	2600
	јечма	—	—	5000	6000	—	2200
	остали пољоприв. и живот. производ.	12020	—	700	1000	—	2774

Но иако се и трговина и занати и даље одржавају као најважније привредне гране ипак се код Књажевца, као и код свих градова Тимочке крајине у то време, осећа нека стагнација која се поред Књажевца још нарочито истиче и код Неготина (14, с. 65). У овом периоду већина градова у Србији почиње да се развија у индустријске, банкарске и трговачке центре. Тако је и Књажевац упркос стагнацији као трговачки центар области добио и нову функцију финансијског центра, јер је 1888. године у њему основана и прва банка Књажевачка штедионица. Године 1903. Књажевац добија и другу банку Књажевачку задругу за кредит и штедњу а 1912. и трећу Књажевачку прометну банку (28). Међутим, до развоја индустрије није дошло што се поред граничног положаја може објаснити и општом стагнацијом у привредном развоју.

Стагнација се осећа и код неких других функција Књажевца, а неке, раније стечене функције, се чак и сужавају. Тако се 1896. године укида окружно начелство, премешта се селиште дивизије у Зајечар, а 1898. године се укида и гимназија и без ње град и цела његова област остају све до 1909. године (2, с. 87).

Но ипак, и поред стагнације извесних функција, насеље у целини напредује. То се види и по повећаном броју становника. Затим насеље се и по свом типу и изгледу приближава градским насељима. Руше се дућани на тргу, подиже се споменик изгинулим у рату. Почиње се градити и железница која се довршава 1913. године до Књажевца и истовремено постаје један од значајних фактора за даљи развој овог насеља у следећем периоду (2, с. 87). За време српско бугарског рата изгорела је болница која је још од 1881. године постојала у Књажевцу. Она је у свом периоду обновљена 1896. године, мада је непрекидно радила и до обнове и то по приватним кућама (2, с. 100).

Књажевац између два светска рата. — „Положај, повољне климатске прилике и лепа околина дају могућности да се Књажевац развија и напредује”, али сви ови услови које је Књажевац и раније имао не би били довољни за даљи његов развој да се саобраћајни положај града није побољшао у односу на претходне периоде (2, с. 116).

Стварање нове пространије државе у којој је Књажевац остао и даље у близини границе није учинило много да се периферност овог насеља и целе области око њега умањи. Напротив тај гранични положај и стратешки моменти учинили су да се саобраћај и индустрија, па и неке друге привредне и непривредне делатности развијају у мањој мери, а и на специфичан начин, него у сличним градским насељима удаљеним од границе.

Ипак су саобраћајни услови, а тим и услови географског положаја града, побољшани изградњом железнице долином Тимока. На тај начин су Књажевац и његова околина повезани са моравском магистралом (када је железница од Књажевца до Ниша била завршена (1922. године; 2, с. 116). У осталим правцима Књажевац је и даље остао повезан само друмским саобраћајницама које су се из њега зракасто разилазиле према Бољевцу и Сокобањи, према Сврљигу, према Кални и према Зајечару. Мада квалитет самих саобраћајница није био у то време на некој завидној висини он је ипак омогућавао развијање друмског запрежног саобраћаја у поменутих правцима као и транспорт производа.

Поред тога, за Књажевац је у то доба значајно и то што се налази у пространом рударском басену, јер се између два рата око Књажевца експлоатише неколико рудника каменог угља, веома значајних за развој индустрије у нашој земљи, за железнички саобраћај итд.

Железница и близина рудника утицале су да се одмах у почетку овог периода Књажевац почео развијати. Поред трговине, занатства, виноградарства бележи се и појава неколико индустријских предузећа мањег капацитета, а исто тако развијају се и остале функције овог средишта.

Становници околних насеља па и самог Књажевца, чије је становништво махом потицало из околних села среза сврљишког, за-

главског и тимочког, у великој мери се бавило пољопривредном производњом и то на првом месту виноградарством.

Поред знатног процента пољопривредног становништва које је живело у Књажевцу, град добија и неколико пољопривредних установа које оснажују ову његову функцију међу околним сеоским насељима. Те установе доприносе уједно интензивирању пољопривредне производње у најближој околини града. Међу првима је основана виноградарска задруга 1930. године, јер је околина претежно засађена виноградима. Житарска задруга (1931.) и млекарска (1932.) су утицале на даљи развој ратарства и сточарства у околини и према томе имале и значајну функцију. (2, с. 119).

Трговинско-занатска функција је једна од најзначајнијих функција Књажевца и у овом периоду. Непосредно по ослобођењу од Турака у Књажевцу је било знатно више занатлија, односно занатских радњи више но трговачких. Тај однос је остао неизмењен и после првог светског рата (2, с. 11). Књажевац тада има 150 трговачких а 171 занатску радњу. Врсте занатских радњи су приказане у табели бр. 3 и то су подаци из 1930. године (12, с. 79-81).

Табела бр. 3

Врста занатске радње	Број занатлија	Врста занатске радње	Број занатлија	Врста занатске радње	Број занатлија
бербери	5	колачари лецедери	4	пинтери	1
бојације	3	колари	5	сајције	1
златари	1	кобасничари	4	столари	15
воскари	3	лончари	6	терзије	2
казанџије	5	лимари	5	ћурчије	14
месари	9	опанчари	13	машин бравари	2
ковачи	18	обућари	18	баштовани	6
кројачи	12	поткивачи	15	сапуџије свећари	4

Но и поред толиког броја занатских радњи у овом насељу од 5115 становника (попис од 1931. године) становништво је живело поглавито од пољопривреде „јер мало ко од занатлија и трговаца да нема своју њиву, свој воћњак и свој виноград, који га са породицом исхрањује, а приход од радње иде на капиталисање“ (12, с. 79). Многи занати заступљени у Књажевцу 1900. године (в. стр. 107) сада се не спомињу као на пример дунђери, пушкари, ћераџије, мутавџије, папуџије а и укупан број занатлија је смањен (Мање је око 276 занатлија) тако да је и проценат занатлија у односу на укупно становништво знатно смањен и износи само 3,34%.⁵⁾

⁵⁾ Број занатлија и уједно и проценат од укупног становништва би био нешто већи ако се узме у оубизр податак да је занатлијско принудно удружење у Књажевцу имало тридесетих година око 300 чланова, што указује на непотпуност података који су у овом раду коришћени. Но и са овом коректуром стоји чињеница да је занатство после достигнуте кулминације почело да опада.

Ово показује да је занатство почело да опада пошто је достигло кулминацију у претходном периоду а и да се истовремено мења и његова структура. Поред тога што се неки стари занати више не помињу на промену структуре указује и појава нових заната који дотад нису били заступљени као што је воскарски, златарски, машинбраварски, колачарско-лецедеерски, кобасичарски и тд. Опадање је као што се види било нарочито интензивно код бојацијског заната (1900. — 28 сада 3) и ћурчијског (1900. — 34 сада 14), где се види опадање за 20 па и преко 20 занатлија. Код осталих заната разлике су далеко мање (терзије мање 3, бербери мање 6, пинтери мање 4). Код неких других заната се опажа слабије повећање, од 1—3 занатлије, као на пример казанције, лончари и лимари имају по 1 занатлију више, а ковачи и колари по 2 више. Нешто већи пораст је забележен код опанчарског (10 више), обућарског (7 више), и столарског (9 више) заната, што указује и на основне узроке ових промена. Промене у структури занатства су се повиновале модернијем начину живота, занати су још изразитије дошли под удар трговине и индустрије а и привредна криза која се осетила 30-тих година је такође оставила трагове и погодила многе занатлије.

Као трговачко средиште Књажевац има око 150 трговачких радњи (12, с. 79), међу тим трговцима је и знатан број извозника који су извозили жито, живину, стоку, вино, орахе и качкаваљ.⁶⁾ Док је раније цветала трговина кожама, овчијим и козјим, лојем, медом, воском, пасуљом и орасима, у овом периоду почиње већ да опада трговина козјим кожама и лојем, а од сточних прерађевина све више почиње да се извози качкаваљ.

На књажевачкој пијаци се тридесетих година продавало годишње 70—90 вагона пшенице, 25—30 вагона кукуруза, 7—12 вагона јечма, 15—18 вагона овса, 160 вагона пасуља 6 класе, 7—12 вагона кромпира, 18—35 вагона ораха, 9—12 вагона јаја, 40—50 вагона дебелих волова, 8—12 вагона оваца и овнова, 900—1300 ком. дебелих свиња, 45—50000 комада јагњећих кожа, 7—10000 комада овчијих кожа, 400—600 лисичијих кожа и 50—70 кожа од куне. На вашарима се исто тако продавало за извоз и то углавном пасуљ, ораси, кожа и јаја (12, с. 80).

Од пољопривредних производа се нарочито много извозио качкаваљ који се производио на Тресибаци (Крента 11—15000 кгр.), у пределу између Соко Бање и Књажевца (Бели Поток 2 вагона и Скробница 6—7000 кгр). Сувати за чување стоке од чијег се млека производио качкаваљ биле су познате у Скробници (за 100 брера),

⁶⁾ Извозници су како их бележи Савић: Божиновић и син, Веља Павловић и брат (има машину за сортирање пасуља), Анта Милошевић и Син, Рада Б. Букадиновић, Књажевачка прометна банка. Јеврем Станковић и Син, Швабић и Милосављевић, Књажевачка Трг. Инд. Банка и филијала Клефиша из Јагодине (12, с. 80).

Ошљану (за 300 брава) и Ратарници (за 100 брава овнова и јарчева) (12, с. 79).⁷⁾

Овај крај је исто тако веома подесан за производњу пасуља, особито у селима Бели Поток, Скробница, Шуман Топла, Васиљ, Божиновац као и сва села поред Тимока с једне и друге стране. За родних година сељани су дотеривали пасуљ на пијацу где су трговци вршили откуп и извозили.⁸⁾

Књажевац је исто тако био и центар за трговину орасима. У Србији пре првог светског рата центри за извоз ораха су били Чачак и Књажевац.⁹⁾

7 Према подацима Књажевачког трговца Милоша Милошевића (фирма Анта Милошевић и син) Потћићи су први почели да производе качкаваљ, око 1925. па чак и раније. Производили су га у Белом Поточу и Скробници. Милошевић је био Потћићев ортак 2 године, па је после и он самостално производио качкаваљ у Кренти и Васиљу. Тамо су биле млекаре и прераде за качкаваљ. Милошевић је у Кренти производио 11—15000 кг, а у Скробници је, како он мисли, било произвођено 8—10000, Васиљу 6—7000 кг у Белом Поточу 3—4 вагона годишње. Бачије су радиле од св. Николе (летњег) до св. Илије. Бачије су обично прављене од слабог материјала. Температура у складишту мора да буде веома ниска. Милошевић је качкаваљ производио једне године у Сврљишком срезу у селу Копај Кошари (до 15000 кг) а складиште му је било у пећини. У бачији су му радили један мајстор и два помоћника. Мајстори су били Пироћанци, из околине Пирота. Они су примали млеко од сељака, они су га контролисали „на меру“ градирани га. Млеко су сипали у велике каце. То су радили рано ујутро а кад заврше пријем онда су прелазили на прераду качкаваља. Качкаваљ је извожен у Египат. И Потћићи који су први почели са производњом качкаваља дошли су из Пирота. Качкаваљ су извозили преко чувеног пиротског извозника Гаге, а производњу качкаваља су пренели у околину Књажевца због проширења. Прве бачије су створене у Скробници и Белом Поточу. Станице где се млеко само сакупљало а није се даље прерађивало звале су се хесије. Тако је хесија била у Скробници одакле се млеко коњима преносило на бачију у Бели Поток. Појава првих бачија баш у овим селима може се везати за број гајене сток. Тако су у Скробници и Белом Поточу поједини домаћини гајили и по 150 брава, а просечно 60—100 брава оваца. Опадање у гајењу сток долази због недостатка чувара за стоку, јер су људи налазили бољу зараду, радећи на пример у рудницима.

8 По мишљењу Милошевића годишње је извожено и до 50 вагона пасуља, док је М. Савић забележио чак и тродупло већи извоз. Фирма Анта Милошевић и Син имала је машину у виду тријера која је сортирала пасуљ у четири врсте и поред тога одстрањивала нечистоћу. Прва класа тзв. криван пасуљ, облика у виду кифле, фирма је преко трговачке коморе у Београду достављала као семенску робу срезовима које је трговачка комора назначила да им се шаље. Последња врста пасуља била је ситна као коштица од трешње па и још нешто ситнија, Ову врсту пасуља продавао је Милошевић за Енглеску, за салату, и ту врсту је продавао најскупље, али је морала да буде 100% уједначена. Отпадак што је остајао после требљења ишао је сточарима на село и давао га је по 6 гроша. Милошевић је био једини извозник прерађеног пасуља а непрерађен извозили су још две фирме Божиновић и Миљковић као и Јефрем Станковић.

9 За извоз ораха сировина се прикупљала из срезова Зајечарског, Бољевачког, Сврљишког и сокобањског, а извозили су их махом у Немачку. Књажевачки орах је по квалитету одмах иза ораха из Брчког, који је најбољи. Трговци из Књажевца нису били директни извозници. Највише је извоз ишао преко фирме Војислав Петковић и комп. који је имао радњу у Београду, али је био родом Књажевчанин. Поред ораха који су извожени у љусци створила се

У Југославији најјачи центар за извоз ораха било је Брчко, а затим Књажевац и Чачак.¹⁰⁾

Док је ранијих година сав извоз, односно увоз у долину Тимока ишао преко Радујевца, у овом периоду се Кусјак јавља као главно складиште за робу која је ишла Дунавом. После изградње железнице велики део увозне и извозне робе почиње да се транспортује железницом преко Зајечара, односно Параћина, много више него преко Ниша.¹¹⁾

Док су се већином из овог краја извозили пољопривредни производи, увоз су чинили махом индустријски производи. Као што је забележено увози се колонијал (3 милиона), гвожђарски материјал (2 милиона), галантеријско-мануфактурна роба (5 милиона), нирнбершка роба (1 милион) и бојашичка роба (500.000 динара) (12, с. 80).

Поред индустријске робе коју су увозили из иностранства, довезене су и неке сировине из других крајева наше земље, као што се на пример 12.000 м³ дрвета увозило за рудник у околини Књажевца, и то из околине Краљева, Чачка, Пожеге, а нешто и из ближе

и спонтана прерада ораха у селу Малом Извору где је организована прерада, ломљење, чишћење ораха и паковање у сандуке. Пречишћен орах је слат посластичарским радњама, и то највише у Београд, а са отпатком који је остајао храрене су ћурке. У Малом Извору су три човека организовала посао око прераде у почетку, а после се тај посао разграно. Обављао се углавном зими и у јесен када пољски послови омале. Овакве радионице за прераду ораха постоје у Извору и данас. Орахова стабла су извозили сами сељаци повезани са неким великим трговцима. То су већином били сељаци из Трговишта. Орахова стабла су ишла за фабрику оружја у Крагујевцу (за кундаке од пушке). Извоз орахових трупаца је био врло интензиван. И ове податке је дао Милош Милошевић трговац из Књажевца, бивши члан фирме Анта Милошевић и Син.

¹⁰⁾ По мишљењу Милоша Милошевића, бившег трговца из Књажевца.

¹¹⁾ О трговини између два светска рата Милошевић је рекао и следеће: Извоз кожа ситне стоке ишао је преко Давида де Мајо, београдског извозника, који је имао складиште у Радујевцу, а одатле извозио коже за Беч. У Књажевцу су кожу куповали и продавали де Мајо Анта Милошевић и Син, Јеленко Стефановић, Јефрем Симоновић и Син и Васа Миљковић и Син. Извоз коже ишао је на Радујевац све до изградње пруге. Посао око транспорта трговачке робе из увоза и извоза обављали су шпедитери. Која Ничић, Књажевчанин, имао је радњу у Зајечару и примао сву робу за Књажевац која је стизала до Зајечара преко Параћина. У Кусјаку је био шпедитер Миливоје Сјенички, он је прихватао и одашиљао робу која је долазила односно одлазила Дунавом. Трговци из Књажевца су у Кусјаку куповали со и петролеум. Из Кусјака су робу транспортовали рабације све до изградње пруге. Рабације су већином биле мештани села Грљана, и вршили су транспорт робе од Зајечара па до Радујевца, односно Кусјака. У Књажевцу је била фирма која је извозила и пшеницу, јер села у долини Тимока су знатни произвођачи пшенице. Фирма Илије Живковића која је извозила пшеницу имала је своје складиште за извоз у Радујевцу, а одатле је даље транспортована Дунавом. Извоз пшенице је престао када је подигнут млин Божиновића у Књажевцу који је после извозио брашно. Пазарни дан у Књажевцу је субота и тада се роба са свих страна стицала у граду. За трговце су робу куповали сензали. На Књажевачку пијацу долазила су села Заглавка, предела према Сокобањи и тимочке долине све до Вратарничке клисуре (Боровац, Кожељ, Врбица и др.) Милош Милошевић још помиње да је Света Митић извозио јаја из Књажевца и то преко Клефиша. Митић је трговао и стоком, а у покушају увоза пољопривредних справа из Чехословачке је банкротирао.

окоLINE града (12, с. 80). Поред тога увозило се нешто кукуруза и пшенице, јер су срезу књажевачком припадали и Заглавак и Буђак, пасивни крајеви који нису имали довољно жита.¹²⁾

Из наведених података види се да се трговина у овом периоду изменила у односу на претходни у више праваца.

Иако је структура трговине задржала основни карактер да се из овог краја извозе претежно пољопривредни производи, ипак је дошло до неких промена које се одражавају у опадању извоза једних а порасту извоза других производа. Тако је веома изразито опала трговина кожама од коза и козјим лојем, док се нагло повећао и проширио извоз качкаваља. Као нови предмет трговине из овог краја јавља се и угаљ, али се он не извози ван земље него целокупна његова производња иде железници, борском руднику и другим индустријским предузећима у околини.

Измењен је и начин транспорта трговинске робе. Транспорт се сада врши железницом, а не рабашијама као раније. Измењен је донекле и правац извоза односно увоза. Док су раније два основна правца била Радујевац, односно Ниш, сада се поред тога што роба долази Дунавом, преко Кусјака, или железницом, преко Ниша, знатан део робе дотерује и железницом преко Параћина, односно железничком пругом Параћин — Зајечар.

И трговину је као и занате погодила привредна криза 1929. године, тако да „ни трговина ни занати не показују довољно живости” (2, с. 117). Но значај трговине у привредном животу Књажевца је још увек доста велик, јер је на пример трговинско принудно удружење, основано 1911. године, бројало тридесетих година 210 чланова (2, с. 118).

Поред трговине и заната богата рудна налазишта у околини овог града допринела су стварању рударства нове делатности у овом крају, која је почела да прихвата све оне који су ранијих година одлазили на печалбу на велике спахилуке у Румунију (12, с. 79). Како су рудници строго везани за само место појаве руде то се ова делатност није развијала у Књажевцу као насељу, него у околним селима где су се лежишта налазила. Рудно богатство у околини Књажевца је знатно. Поред тога што се помиње да је било олова у околини Причевца (копали су га још Турци) забележена су и налазишта перафинских шкриљаца код села Орешца, пешчара за надгробне споменике (код Зоруновца, Жлне, Трговишта, Слатине, Црвења и самог Књажевца), црвеног лискуновитог пешчара и конгломерата (у околини Зубетинца и на Слемену), воденичарског порфира (Зубетинац), сијенита и магнетита гвоздене руде (близу Подвиса и код манастира Суводол), гранита (на Ветрену), гранита и гнајса

¹² По речима Милоша Милошевића кукуруз је увозио Велимир Божиновић, који је имао кошеве за кукуруз у Параћину. Тамо је куповао кукуруз у клипу и с пролећа га је у Параћину крунио и довозио вагонима у Књажевац и продавао становницима Буђака и Заглавка. И сам Милошевић је трговао житом. Он је редовно куповао жито преко београдских сензала.

(на Ивановој ливади), серпентина (у селу Папратни), амонита (испод Грнчара) и брусног камена (у Новом Кориту и Зоруновцу) (12, с. 82—83).

После истраживања рудног блага које се у овом крају вршило још пре Балканског и првог светског рата почела је била експлоатација ових руда у целом Заглавку (у селима Градиште, Причевац, Папратна, Репушница, Алдинац, Старо Корито, Кандалица, Локва) коју је вршило једно београдско удружење (конзорција). Центар тих експлоатационих радова био је у селу Градиште, али је цео тај посао био обустављен током поменутих ратова. Но иако се својевремено помишљало на подизање топионице сличне оној у Бору, јер је према истраживањима богатство наслага то омогућавало, до тога није дошло због оскудице у капиталу, недовољно развијеног саобраћаја, па и ратних прилика. После рата та иста компанија је поново добила дозволу за експлоатацију, али је до већег искоришћавања у овој фази дошло једино у рудницима каменог угља (12, с. 83—85).

Тако рудник Добра Срећа код села Вине је један од најјачих рудника каменог угља у околини Књажевца. У њему је угаљ одличног квалитета у кретацејским формацијама. Овај рудник има повластицу за рад још од 1886. године (13, с. 306). Власиници Добре Среће су били Стеван Сибиновић и син из Књажевца. Рудник је имао и своју брикетницу и прозивио је „јајаста и цигласти“ брикет. За Књажевац је рудник везан железницом индустријског колосека дугим 18 км., а калоријска моћ угља је око 6200 калорија (2, с. 116). Године 1930. у руднику Добра Срећа је радило 568 радника, а за послени су били махом сељаци из околних села. Капацитет рудника је у то време био 3000 тона месечно праног угља, а капацитет брикетнице 17 тона на сат (12, с. 79—80).

Изнад рудника Добра Срећа код Вине се налази и рудник Благовести. Оба ова рудника су удаљена око 13 км. од Књажевца. И у руднику Благовести где је 1930. године било запослено око 500 рудара, радили су махом околни сељаци. Месечни капацитет рудника од 3500—4000 тона руде ишао је углавном за Бор. У почетку је рудник био својина Борба Вајферта (12, с. 79, 80 и 83). Повластицу за рудник Благовести има од 1924. године, а калоријска моћ добијеног угља је била око 6000 калорија. Рудник је касније својина друштва за експлоатацију горива (2, с. 116).

Поред ова два рудника северно од Књажевца у истом периоду су била од значаја још два рудника каменог угља, 7 км. јужно од Књажевца, а то су Подвис и Тресибаба. И угљени слојеви Подвиса су се налазили у кретацејским формацијама сенона. Подвис је експлоатисао у почетку Борба Вајферт а Тресибабу Прометна банка из Београда (12, с. 79 и 85).

Рудник Тресибаба се налази под самим огранком Тресибабе на улазу у Сврљишку клисуру, поред железничке пруге. Године 1930. имао је око 500 радника од чега је 120 било из других крајева земље. Капацитет овог рудника био је месечно 3500—4000 тона угља (12,

с. 80). Концесија за рад је од 1915. године, а и овај рудник као и суседни у Подвису је доцније под управом Друштва за експлоатацију горива из Београда (12, с. 79 и 85), које има концесију за рад од 1914. године. У руднику Тресибаби је изграђена рударска колонија (2, с. 116).

Рудник Подвис се налази на десној страни пруге Књажевац—Ниш између села Ргоште и Орешац. Повластицу за рад добио је још 1887. године а од 1930. године, заједно са рудником Тресибаба, је својина друштва за експлоатацију горива из Београда. Подвис је у почетку био својина Борђа Вајферта и француског друштва борских рудника (13, с. 306). Оба рудника садрже камени угаљ од 6200 калорија (2, с. 116). И у Подвису је, према забележеним подацима, било 1930. године 500 радника из околних села, а цела његова производња од 3500—4000 тона месечно је одлазила у борску топионицу (12, с. 80).

Године 1933. оба ова рудника су и даље под управом друштва за експлоатацију горива, а директор им је Херман Ридигер. Као погонску снагу рудници су тада користили Волфову локомотиву од 220 КС и Ланцову полустабилну локомотиву од 120 КС. Поред директора у ова два рудника је тада радио 1 инжењер, 4 чиновника, 343 квалификована и 117 неквалификованих радника, односно 460 радника од чега 459 мушкараца и 1 жена. Извађени камени угаљ продавали су само у земљи, а у том периоду, периоду кризе, рудник је радио само са половином капацитета (18).¹³⁾

Најзад, у непосредној близини Књажевца био је рудник лигнита „Дубрава“, на десној страни Трговишког Тимока, 2 и по километра удаљен од Књажевца. Повластицу за рад је имао од 1922. године, а добијао се угаљ од 4000 калорија (2, с. 117). Овај лигнит у селу Трговишту експлоатисала је Тимочка банка (12, с. 86).

Иако се у околини Књажевца помињу још пуно налазишта угља као у Штипини, Каличини и Бољевцу (лигнит), Бучју, Зубетинцу, Балановцу, селу Васиљу, Шуман Топли и Жлну (камени угаљ), Штитарцу (лигнит), Кренги (мрки угаљ) Сврљишкој Топли (у горњим слојевима лигнит, а у доњим вероватно мрки угаљ) и у Јелашници (лигнит), експлоатација лежишта вршена је још само у Влашком Пољу, а експлоатацију је вршио Минх (12, с. 86).

Шира рударска испитивања у околини Књажевца после 1930. године почела је да врши „окружна тимочка банка“ из Зајечара у заједници са Сибиновићем, али како је банка 1936|37 доживела финансијски крах то су истраживања престала.

Постојање и близина ових рудника у најближој околини града двојачко се одразила на привредни развој Књажевца у овом периоду као и на привредни развој региона чије је средиште био Књажевац.

¹³⁾ Рудник Вину, Подвис и Тресибабу користили су и Немци за време првог светског рата. Они су подигли и индустријски колосек од Вине до Књажевца, а истовремено и проширили пристанишна постројења у Прахову, где су само из Вине довозили дневно до 40 вагона угља (12, с. 85).

Рудници су прихватили сву радну снагу која је пре отварања угљепокоса одлазила редовно сваке године на печалбу у Румунију на велика спахијска имања и створила од њих полурударе — полурадаре. Рудници су утицали с друге стране на трансформацију насеља где су експлоатисане рудне наслаге, јер су се тамо изграђивала постројења и рударске колоније. Најзад, развој рудника и знатан број радника запослених у њима, јер остали тимочки градови нису имали толики број индустријских радника (на пример, Неготин и Зајечар), утицао је у великој мери на даљи развој трговине и занатства у Књажевцу. Поред ових повољних утицаја рударство је у мањој мери и негативно утицало на развој Књажевца, јер није допринело да се у Књажевцу јаче развије индустрија. Прво, због тога што су рудници упослили сву слободну радну снагу и, друго, зато што се то није у већој мери одразило на бројни и територијални пораст самог града, јер су рудници настајали и развијали се изван градског насеља.

Ипак се у Књажевцу између два светска рата помињу и нека мања индустријска предузећа. Мада рударство, периферни положај града удаљеног двадесетак километара од границе, и близина два значајна индустријска средишта — Ниша на југу и Бора на северу нису повољно деловали на индустријски развој Књажевца. Ипак је појава железнице привукла изванредан број индустријалаца да покрену мања индустријска постројења у овом граду. То су биле више индустријске радионице малих капацитета који се нису користили у потпуности, а чија је производња била упућена углавном на најближу околину, као што показују подаци о тим предузећима.

Приликом оснивања индустријске коморе за моравску бановину у Нишу прикупљени су подаци о индустријским предузећима са територије целе бановине међу којима и за Књажевац. Из тих података се види да је Књажевац 1932. године имао само неколико млинова: млин Цветка Н. Јевтића (1921. год.), млин Војислава Вукадиновића (1928. год.), млин Божиновић Љубомира (1922. год.) и млин Сибиновић Драгомира (1930. год.). Сви ови млинови према наведеним подацима налазили су се у самом Књажевцу осим Сибиновићевог млина који се налазио у селу Вини (19).¹⁴

Подаци о млиновима нису потпуни и односе се само на два од горепомнутих млинова (18) млин Војислава Вукадиновића, електромоторни, налазио се у Књажевцу у улици Бранка Радичевића. Имао је 2 електромотора од 15 КС, резервни саугас мотор од 25. КС, а основан је 1925. године.¹⁵ У млину су 1933. године радила 3 квалификована радника (мушкарци), а производио је брашно сељачку мславу и сејао јединачно брашно. Овај млин је радио само за локалне потребе а капацитет му је био на 2 камена од 36 цоли по 2500 килограма дневно.

¹⁴ По казивању М. Милошевића, трговца из Књажевца.

¹⁵ У подацима из 1932. године (види навод бр. 19) истог архива наведена је друга година као година оснивања млина Војислава Вукадиновића.

Други млин Цветка Н. Јевтића, је најстарији млин у Књажевцу, јер је основан још 1890., али како тада нису постојале дозволе за остварење млинова протоолисан је тек 1921. године. Овај турбинов млин на води налазио се такође у Књажевцу и имао је и помоћни локал (вероватно радњу за продају готових производа, прим. аутора). Млин је користио водену снагу од 40 КС, а у њему су 1933. године радили 1 квалификовани и 2 неквалификована радника (свега 3 мушкарца), а користио је свега 10% свог капацитета.

Да су ови млинови радили са непотпуним капацитетом види се и из дописа Цветка Н. Јевтића који се 1929. године обраћа индустријској комори с молбом да га ослободи коморског приреза за 5 година, јер је „изгубио при куповини хране за ову годину”, пошто му „млин не меље ни по 2 вагона месечно” и да је због тога „у врло тешком финансијском положају”. Када је трговачко удружење из Књажевца потврдило ове његове наводе, индустријска комора га је ослободила пореза (20).

Поред млинске индустрије и друштва за експлоатацију горива (власника већине угљених рудника у околини Књажевца) у индустријској комори моравске бановине не помињу се 1932. године друга индустријска предузећа у Књажевцу. По другим подацима у Књажевцу су тада постојале и фабрика кожа Потих и Панајотовић и фабрика бонбона и ратлука Жике Милошевића (2, с. 117 и 12, с. 81).¹⁶⁾

Из извештаја фабрике кожа (из Ниша) индустријској комори се види да Потих и Панајотовић у својој „кожарско-опанчарској радњи у Књажевцу не прерађују чињене коже за извоз (свињске коже) него само коже и мешине за опанке” (21). Ово показује да и та наводна фабрика кожа није у ствари била прерасла оквиру веће кожарске радионице која је производила само за најуже регионалне потребе.

Због тога се за индустријски развој Књажевац између два светска рата може рећи следеће. Јављала су се мања предузећа, мање радионице (млинови и прерада коже у сточарском крају), са минималним капацитетом а готови производи ових радионица нису ишли даље изван најужег региона Књажевца. Далеко шири реон потрошње су имали готови производи рударских предузећа који су се трошили углавном за подмиривање потреба осталих индустријских грана које су се развиле у местима удаљеним од Књажевца, као што је на пример Бор.

Период између два рата довео је до застоја и трговину и занатство у Књажевцу, јаче је утицало на развој рударства а у мањој мери је подстакнуо развој индустрије, односно појаву првих индустријских капацитета мањих размера. Узрок томе су између осталог и недостатак капитала и кризе које су се појављивале у овом

¹⁶⁾ По казивању Милоша Милошевића трговца из Књажевца постојала је поред радионице Жике Милошевића, која није била већег капацитета, још једна радионица за производњу бонбона и ратлука власништво Стевана Лазаревића.

периоду. Ти исти узроци довели су и до оснивања неколико новчаних завода. Тако је 1923. године основана Књажевачка трговачко индустријска банка АД, Књажевачка занатлијска банка нешто доцније 1925. године и Трговачка акционарска банка (28 и 2, с. 117).¹⁷ Тако је Књажевац у овом периоду имао 6 новчаних завода и тиме је појачао свој финансијски утицај у области, односно то је учврстило његову функцију финансијског средишта његовог региона. Осим тога почиње да продира утицај банкарских организација и у поједине привредне гране. Поменуто је већ интерес банке из Зајечара за рударска истраживања у овој области (в. стр. 116), а банке почињу да се јављају и као власници појединих индустријских организација. Тако је Књажевачка задруга узела млин од Цветка Јевтића и држала га у својој експлоатацији све до другог светског рата.¹⁸ Осим тога забележено је да је Књажевачка прометна банка имала 1924. године уложено у индустрију 58010 дин, а Књажевачка штедионица 811.576. — дин, мада се не види на коју се то индустрију односи (28). Због свега тога Књажевац је ипак у ово доба значајан центар привреде, поготово што представља и најважније саобраћајно средиште целог овог региона. Источна Србија између Сврљишке и Зајечарске котлине није била јаче повезана са осталим крајевима Србије.

Књажевац је био једини саобраћајни чвор преко кога је овај крај могао да одржава везу са осталим деловима Србије јер се налазио на главној друмској односно железничкој магистралу. Његовом саобраћајном значају доприносила је и чињеница да је Књажевац лежећи на магистралу био истовремено и значајна друмска раскрсница, јер је он у то време био повезан друмовима за Ниш, Сокобању, Бољевац, Зајечар, Пирот и Белу Паланку. Мада ти путеви нису били на некој изузетној висини по квалитету, они су ипак на ондашњем нивоу саобраћаја чинили да цела област између Зајечара, Бољевца, Сокобање и Сврљига буде упућена на Књажевац као на једину везу са осталим деловима Србије, и да тако преко њега и железнице, тада најзначајније саобраћајнице, има излаз и на север и на југ, према Тимочној Крајини и моравској Србији. Због тога је саобраћајна функција Књажевца веома значајна, јер је он у својој области био једино саобраћајно средиште осим Краљевог Села, данас Минићево, на северу чија је функција саобраћајног средишта била знатно мања, мада је ово насеље било најважнија железничка станица за села из долине Тимока између Дебелице и Малог Извора, као и за села у сливу Коритске реке.

Остале функције Књажевца трпе такође извесне промене, боље речено изван застој. „Тај се застој осећа у Књажевцу јаче, јер у њему нема много чиновника. Све је у њему редуцирано и суд,

¹⁷ По казивању М. Милошевића то би требало да буде Књажевачка трговачка банка основана 1928. године чији је он био акционар. Међутим М. Костић ју је 1933. године забележио под горњим називом.

¹⁸ По казивању М. Милошевића.

и гимназија, и војска” (2, с. 117). Законом од 1896. године Књажевац је престао да буде окружно средиште, што је био непрекидно од 1839. године. Округ чији је Књажевац био средиште био је назван тимочки по закону од 1890. године и имао је под собом три среза: бањски (Сокобања), заглавски (Књажевац) и сврљишки (Дервен). Године 1896. Књажевац заједно са заглавским срезом улази у састав новог тимочког округа чије је средиште постао Зајечар а у чији састав су још долазили и бољевачки (Бољевац), зајечарски (Зајечар) и тимочки срез (Краљево Село). Оваква административна подела је остала све до 1922. године када су створене жупанијске области. Под тимочку област са средиштем у Зајечару потпали су некадашњи крајински, црноречки и књажевачки округ тј. цела област у сливу реке Тимок. Године 1929. основане су бановине, а Књажевац као средиште заглавског среза нашао се у моравској бановини (2, с. 97).

Иако је округ књажевачки престао да постаји још 1896. године окружни суд је постојао све до 1931. године када је укинут, а место њега установљен срески, што је с обзиром на знатно мањи реон који је опслуживао значило и умањење ове његове функције (2, с. 98-).

Ово није био једини губитак. Књажевац је још 1898. године био изгубио гимназију и није је имао све до 1909. године. Иако је од 1898. до 1903. постојала у Књажевцу грађанска школа, ипак су грађани желећи да појачају просветни значај Књажевца отворили приватну гимназију 1909. године. Она је радила као приватна шесторазредна гимназија све до 1920. године када је постала државна и поступно постала осморазредна. Ово, међутим, није трајало дуго, јер је 1929. године коначно редуцирана на четвороразредну гимназију, што је такође значило умањење значаја овог просветног средишта у његовој околини (2, с. 103—105).

Све ове редуције несумњиво су имале негативан утицај на значај и функције Књажевца као управног, просветног и културног средишта, али се Књажевац још увек у овом периоду јавља као главни просветни центар свог бившег округа. То се види и кроз оснивање читавог низа културних и друге врсте удружења створених у овом периоду са задатком да делују у књажевачком региону (2, с. 118—120).

Број становника ове вароши који је 1921. године износио 3544, и који је опао у односу на претходни период услед ратних страдања и донекле због смањења управног апарата, опет је почео да бројно расте. Тако је 1931. године број становника у Књажевцу био 5115, што показује релативно нагао пораст у периоду од 10 година. То уједно указује и на чињеницу да је овај град као регионално и привредно средиште, као саобраћајна раскрсница и културно-просветно средиште, успео да поврати веома брзо становништво које је изгубио и указује да се значај овог насеља у овом периоду не само одржава него и креће напред.

ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗВОЈ И КОРИШЋЕЊЕ ГРАДСКОГ ПРОСТОРА

Књажевац односно стари Гургусовац је настао око некадашње куле и углавном се простирао око пута Ниш — Софија за који се сматра да је ишао улицама Доситејевом, Гавре Аничића, кеј Димитрија Туцовића и улицом 10. октобар, као што се види на карти.

Турски део, насеља био је око старе куле на подножју брда и поред Чифлик-потока, тј. са источне стране пута. Хришћанско насеље се развило са друге стране главног пута, са леве и десне стране Сврљишког Тимока које је повезивао дрвени мост (22).

Од овог старог језгра насеље се ширило одмах после ослобођења од Турака. Већ у спису града из 1851. године види се колико се хришћанско насеље проширило у односу на турски град и истовремено изменило. „Ко је пре 15 година видео и познавао Гургусовац, па ондашње стање његово са садашњим сравни, тај му заиста неће одрећи велики напредак. Онда си могао видети у њему понајвише сламом, подобно кошарама, покривене куће, а сад такве можеш видети све лепо саграђане и покривене ћерамидом, осим тога ме-

Сл. 1. — Део старог Књажевца

хане, дућане и то у већем броју него пре. Велика и богата чаршија простире се на две стране, и напуњена је механама и дућанима, који од пре ико је било два три, па у њима није се могло наћи другој осим којекакви ситничарски еспапи. Но што као највећи украс вароши служи и свакога Србина у умиљење доводи, јесте велика и прекрасна црква са три звона, а поред ње лепа школа и звонце на њој. Осим тога још се дичи Гургусовац једном добро уређеном општинском болницом. При том наскоро ћемо видети подигнуто великолепно здање окружног начелничества и суда, које је већ у про-

јекту одобрено од височајше власти и најревносније настојава се, да се што пре подигне" (2,6). Овај опис показује да се градска теорија не само проширила него и знатно изменила всћ првих двадесетак година ослобођења од Турака.

Ск. 1. — Територијално ширење Књажеваца
1 — Најстарији део града; 2 — територија града 1925. г.;
3 — најновији део града

У рату 1875. — 1878. Књажевац је веома тешко настрадао да је „једва 50 кућа под кровом и непопаљено“ остало, а исто тако је запаљена и црква. После свршетка тог рата варош је наново подигнута као што је записао Милан Б. Милићевић. „Црква је књажевачка лепша него пре. Школа је већа и лепша и сва та јуначка варош, тако да је назовемо после онога што је издржала и претрпела ако и није лепшта него што је била, она је млађана, крепосна, она трепери снагом и надом на бољи живот“ (25, с. 22).

После овог рата Књажевац се почео подизати и ширити углавном у правцу унакрсних друмова „у улици на путу за Зајечар и у правцу тзв. Љубиног браника“ (2, с. 83). Као што је и карактеристично

за сва насеља друмске станице и Књажевац се ширио дуж путева на чијем је раскршћу настао. Његова се територија шири у виду ужих или ширих језика од централног језгра дуж зајечарског, сокобањског, болевачког и нишког друма.

После изградње железничке пруге насеље се шири од језгра према прузи тако да се испуњава већим делом и празан простор између болевачког и сокобањског пута. Исто тако појава индустрије шири градску територију у извесним правцима. Тако се после отварања рудника Дубрава формирало и насеље Дубрава на десној обали Трговишког Тимока.

Тако Књажевац, обухвата пред други светски рат, као што се види на скици, старе делове града Средорек, Збришите, циганску малу око нишког пута, део на левој страни Тимока све до железничке пруге и насеље Дубрава на десној страни Трговишког Тимока. Простор између два Тимока (в. ск. бр. 1) представљао је релативно узан изграђен појас дуж пута за Зајечар.

Коришћење градског простора је трпело знатне промене, али их је тешко прецизније пратити. Не може се сасвим одређено рећи како је градски простор био искоришћен у самом зачетку насеља. Једино што се из описа из тог периода види да је поред доста широке главне улице, 2 цамије, 2 кафане и 2 хана (в. стр. 100) куле ограђене палисадима), цео остали простор био искоришћен за становање, а куће су вероватно биле опкољене баштама.

Већ у опису града из 1851. године се види да се поред главнине градске територије намењене становању, јавља и зачетак привредног дела, градска чаршија, а осим тога ничу и зграде намењене искључиво извесним градским функцијама (школа, црква, болница, окружно начелство, касарне и др.) Град је у то време био сав окружен виноградима (2, с. 77) што показује да је градски простор био у знатној мери искоришћен и за пољопривредну производњу и то за специјалну пољопривредну грану-винаградарство.

Ново ширење градске територије после српско-турских ратова, када је град био веома јако оштећен, односило се углавном на ширење стамбене зоне града и у мањој мери чаршије која се тада налазила на главном градском тргу, као и дуж улица на најважнијим саобраћајницама. Град је имао веома мали број зграда намењених искључиво градским функцијама и то углавном оним раније већ поменутих. Територијални изглед и коришћење простора се нешто мења после 1905. године, јер се 1906. руше сви дућани на тргу па је ту подигнут споменик, а један део територије добија искључиво наменски привредни значај подизањем железничке пруге и станичног простора (2, с. 87).

Подизање привредних зграда као и зграде намењених градским функцијама наставља се и после првог светског рата. Тако је на пример довршена зграда гимназије 1923. године (2, с. 105), затим се подижу млинови, први привредни објекти, и то у центру и на прилазима граду, а нешто касније и винарска задруга. Но ипак и у том периоду осим млинова, задруге, просветних и неколико адми-

нистративних установа, већина осталог градског простора је углавном стамбени простор. Чак и градска чаршија која се развија дуж градских саобраћајница, нема искључиво привредни карактер, јер се у већини тих зграда, трговина, занатских радњи или кафана, уједно налази и стан власника било у дворишту било на спрату изнад радње.

САВРЕМЕНИ КЊАЖЕВАЦ

У данашњим условима природни и саобраћајни положај Књажевца није много измењен у односу на претходни период, али је ипак нешто повољнији тако да је у овом граду дошло до промена које су се одразиле на број становништва, на изглед и ширење градске територије, на интензивирање неких и општи развој осталих градских функција.

Главна саобраћајница, Тимочка железница, иако је изгубила у квалитету, јер јој је пропусна моћ током година и због појачаног транспорта роба и путника ослабила, још увек је најважнија за транспорт робе и путника из ових предела.

С друге стране Књажевац је и сада једна од најзначајнијих друмских раскрсница у овој области мада његов значај у модерном друмском саобраћају још увек није достигао свој максимум, јер путеви који га везују са Белом Паланком и Пиротом, Сврљигом, Сокобањом и Бољевцем нису изграђени за модерни моторни саобраћај. Но како их ипак савремени моторни саобраћај користи у недостатку других, то вредност и способност свих путева и даље опада. Једино је пут према северу, према Зајечару, оспособљен за модерни саобраћај, па је тиме данас и Књажевац и његова околина упућен знатније у том правцу. Осим тога ради се на модернизовању путева према Сврљигу, односно Нишу, на југу а исто тако и пута ка југоистоку, према Белој Паланци и Пироту. Довршење тимочке друмске магистрале, која је засад недовршена само на делу између Сврљига и Књажевца, овај пут долином Тимока добиће много већи значај у транспорту људи и добара између дунавске области на северу и јужне Србије и Македоније, као и повезивању Књажевца са Београдом. Очекује се да ће тада све делатности у Књажевцу кренути напред. Пут према Пироту, који води подножјем Старе Планине и који је довршен до Калне, имаће већег одраза на туристички развој овог насеља, који је тек у зачетку.

Засад тимочка железница чини да је Књажевац и даље центар своје котлине. С друге стране боље друмске везе са Зајечаром упућују знатан део области према Зајечару и Бору.

Лежећи тако између Бора и Зајечара на северу, Ниша на југу и Пирота на југоистоку, Књажевац је и у данашњим условима ос-

тао град мањег значаја у односу на поменута градска насеља. Међутим, истовремено се може говорити о даљим напредовању овог града како у трговинско-занатском, тако и у индустријском смислу, па и у смислу општег развоја његових пратећих услужних функција.

Још један фактор који такође у данашњим условима делује негативно на бржи и интензивнији развој Књажевца је близина државне границе. Но много негативније од близине границе делује чињеница да од Књажевца према граници нема неког значајнијег пута нити граничног прелаза који би утицали на транспорт робе и путника, а тиме и на интензивнији развој других привредних грана.

Иако су савремене функције Књажевца, средишта горњег Тимока и Заглавака, остале оне исте што су у њему постојале и раније, ипак је у самим функцијама дошло до већих или мањих промена. Неке раније функције Књажевца су се интензивније развиле, код других се опажа стагнација и опадање и, најзад, има појаве неких нових функција, мада не у већој мери.

И данас се за Књажевац може рећи да је трговинско занатско средиште, да са мањим бројем пољопривредног становништва још увек није потпуно изгубио своју пољопривредну функцију, да је индустријско средиште значајније него у претходном периоду, као да је и његов значај управног и културно-просветног средишта у околини интензивнији и разноврснији а не умањен. Развој Књажевца као туристичког средишта је нешто сасвим ново. Ова функција Књажевца је тек у зачетку. Почела је да се развија последњих неколико година и зато је још увек сасвим скромних размера.

Због промена у привредним и непривредним функцијама Књажевца изменило се и економске обележје његовог становништва. Ово се уочава у подацима последњег пописа (27). Од 11242 становника колико их је Књажевац имао 1971. године било је активно 4833 лица. Од тога је у индустрији било запослено 1751 лице што чини 36,23% активног односно 15,57% од укупног становништва града. Све остале делатности су запошљавање по мање од 20% активног односно по мање од 10% укупног становништва као што се види у доњем прегледу:

	Број	% од активног	% од укупног
пољопривреда и рибарство	806	16,67	7,16
култура и социјална делатност	489	10,11	4,34
трговина и угоститељство	392	8,11	3,48
делатности државне и друштвене	387	8,01	3,44
грађевинарство	301	6,22	2,67
занатство	275	5,69	2,44
саобраћај	133	2,71	1,18
стамбена и комунална делатност	39	0,80	0,34
остале делатности	14	0,28	0,12

Интересантно је још додати да је знатан број становника ван делатности 142 лица, што чини 2,91% активног односно 1,26% укупног становништва. У иностранству ради 75 лица тј. 1,55% активног односно 0,66% укупног становништва.¹⁹⁾ За 17 лица није утврђено којом се делатношћу баве тј. непозната је делатност за 0,35% активног односно 0,15% укупног становништва Књажевца.

Економско обележје становништва Књажевца истовремено показује и снагу и значај појединих привредних грана заступљених и граду као и снагу њиховог деловања у околној области.

Индустријска функција

За разлику од осталих привредних грана које су остале на ранијем нивоу или је њихов значај смањен у односу на значај пре последњег рата, индустрија је напротив видно кренула напред. Разлог за развој је пре свега општа тежња и политика индустријализације, затварање највећег броја рудника у околини тако да се развило неколико снажнијих индустријских организација у Књажевцу.

Пре свега то је индустрија грађевинског материјала „Тигар“ из Књажевца, затим фабрика намештаја „Универзал“, „Бранка Димић“ индустријска конфекција, фабрика обуће „Леда“, ИМТ Београд, производња мотокултиватора, као и рудник каменог угља „Добра Срећа“. Број запослених у индустрији је један од показатеља њеног значаја и кретања унапред ове привредне гране, јер су ово уједно и најразвијеније радне организације у Књажевцу.

Подаци за 1969. и 1970. годину приказани су у табели бр. 4

Табела бр. 4

Организација	Место	1969.	1970.
РТБ Добра Срећа, рудник каменог угља	Вина	490	407
ИМТ Београд, производња мотокултиватора	Књажевац	310	326
ТИГАР, индустрија грађевинског материјала	Књажевац	243	244
УНИВЕРЗАЛ, фабрика намештаја	Књажевац	—	125
БРАНКА ДИМИЋ, индустријска конфекција	Књажевац	292	356
ЛЕДА, фабрика обуће	Књажевац	796	890
С В Е Г А		2131	2348

Преглед броја запослених показује истовремено то да се број запослених у индустрији и даље повећава што указује на даљи будући развој ове привредне функције града. Исто тако и преглед производње за неколико последњих година такође показује да је развој индустрије у Књажевцу све интензивнији као што се види из табеле 5.

¹⁹⁾ Подаци објављени у првим резултатима пописа становништва и становна у 1971. години, издање Републичког завода за статистику СРС маја 1971. године, дају нешто већи број запослених у иностранству 96 што чини 1,96% активног односно 0,80% укупног становништва.

Табела бр. 5

Врста производа	Јединица мере	1968	1969	1970 до августа
1	2	3	4	5
Рудник Добра Срећа				
камени угаљ	т	625536	59830	27119
брикет	т	43635	36450	13822
Фабрика машина и ливница				
одливци од сивог лива	т	113	218	202
одливци од обојених метала	т	10	49	31
машине и уређаји за рударство	т	6	18	—
пољопривредне машине	т	386	580	698
резервни делови	т	28	29	—
делови машина и уређаја за кооперац.	т	44	19	37
вагонети јамски прибор	т	120	3	47
металне конструкције	т	21	—	—
делови за моторна возила кооперац.	т	9	9	37
делови за пећи иштедњаке	т	—	84	7
машине за прање и сушење рубља	т	—	94	—
метални намештај	т	6	—	—
пушке	т	—	8	17
услуге другим предузећима	000 еф. час	—	—	4
Тигар фабрика грађевинског материјала				
фалцовани цреп	000 ком	2408	2136	1956
широка рупчаста цигла	"	—	295	124
пуна цигла	"	2610	1842	1375
шупља опека и блокови	"	53	26	125
каљеви за пећи	"	53	26	61
камени блокови за зидање	м ³	54	—	—
ломљени камен	м ³	6211	8982	2885
туцани камен	м ³	26839	26106	19116
млевени камен	м ³	4704	4679	2224
шупљи печени блок за таванице	м ²	—	628	—
Универзал				
канцеларијски намештај	ком.	—	—	32
некомплетан крупан кућни намештај	ком.	—	—	8291
букова грађа	"	—	—	809
Бранка Димић конфекција				
конфекција рубља	000 м ²	769	1111	583
конфекција одеће	"	502	319	770
конфекција јоргана и душека	"	190	147	—
Леда, фабрика обуће				
грабанска кожна обућа	000 пари	824	781	593
женска сандала	"	39	22	22

Табела показује да се последињих две-три године производња мењала као и да је било покушаја да се производи више различитих производа, али се у последње време стабилизвала и свела на мањи број специјализованих производа. Исто тако табела показује да се поред угља који се и данас вади у рудницима изван Књажевца, индустријски погони данас налазе углавном у самом Књажевцу

за разлику од ранијег предратног периода. Поред металне индустрије мањих размера која је сасвим нова у Књажевцу, овде се развила још цигларска индустрија, фабрика обуће, намештаја и конфекција. Једино се за појаву фабрике обуће може рећи да се развила на основу традиције обућарског заната с једне стране и традиције старе кожарске радионице, односно фабрике кожа. Све остале индустрије су готово сасвим нове и узроци за њихово настајање у Књажевцу су веома различити.

Фабрика обуће Леда је данас највеће, најважније и најрентабилније индустријско предузеће Књажевца. Почела је са радом 1961. године иако одлука о њеном оснивању датира још од 1959. године. Како је цела област била привредно неразвијена то се у време појаве Леде настојало на отварању неког индустријског предузећа и било је предлога да се подигне аутомобилско предузеће или цемента. У Књажевцу је тада постојала покривена зелена пијаца погодна за покретање неке мање индустрије, што је поред економске потребе био несумњиво један од повољних чинилаца за настајање индустрије. Разлози што је уместо тих предвиђених фабрика почела са радом фабрика обуће Леда леже вероватно у томе што је у овом крају било доста обућара који су одмах могли да се користе у индустрији као стручна радна снага и што је постојање фабрике кожа у Зајечару и Књажевцу давало у то време олакшицу за набавку потребне сировине. При оснивању фабрика је почела да ради са око 150 људи и то пола мушке а пола женске радне снаге. Пројектована је фабрика за мушку, дечју и женску обућу, међутим већ од 1962. године прелази се искључиво на производњу женске модне обуће. Ова специјализација за једну врсту обуће чини Леду веома курентном фабриком тако да је број радника за 10 година готово 6 пута већи.

У почетку су користили кожу из зајечарске и књажевачке кожаре, међутим данас се снабдевају са територије целе Југославије, између осталог се као снабдевачи спомињу Задар, Зрењанин, који их снабдевају кожним материјалима док украсе набављају из Италије, Француске, Немачке и ЧСР.

Последњих година извозе 60—70% производа и то за Немачку, САД, Канаду, Норвешку, Шведску, Холандију, Француску, Енглеску као и у све источне земље СССР, ЧСР, Пољску, Ромунију, осим Албаније и Мађарске.

Осталих 30 — 40% продају на територији целе Југославије, своје продавнице имају у Књажевцу, а осим тога у Приштини и Зајечару. У осталим местима продају преко трговинских кућа као што су Рефлекс, Обућа, Антилоп и неких других у Хрватској и Словенији.

Иако су почели рад са новим машинама ипак су почели неке да мењају после изградње нове фабрике која је изграђена поред железничке станице а отпочела са радом још 1969. године. Од преко 800 радника колико Леда данас има 150 њих долазе свакодневно

из околних насеља и то из села као што су на пример Горње и Доње Зуниче, Потркање, Каменица, Саставак, Ргоште, Васиљ, Орешац и др.

Данашња Леда никако није наставак старе фабрике кожа, односно кожарске радионице која је у Књажевцу постојала пре последњег рата, фабрика кожа је после рата продужила са радом и престала је да ради тек 1969|1970. године, јер је имала застарелу производњу дебелог цона. Имала је око 60 радника. Када је престала са радом један део њених радника укључен је у Леду, а други у зајечарску фабрику кожа са којом су били интегрисани у једно заједничко предузеће.

Конфекција Бранка Димић долази у ред мањих предузећа којим је требало доста дуго времена да се стабилизују. Производе радничка одела, душеке, кошуље, веш. Настала је од женске кројачке радионице и има углавном женску радну снагу. Задњих неколико година предузеће је кренуло напред и велики део својих производа почело да извози у западну Немачку, Совјетски Савез и др. инострану тржишта.

Предузеће „Универзал“ је настало од истоименог занатског предузећа које је успело да развије своју производњу и достигне у 1970. години чак 125, радника производећи све врсте намештаја. Своје производе продаје углавном у околини, преко продавница у Књажевцу, али један део производа пласира и на друга тржишта Србије и осталих делова Југославије.

Мањи капацитет и обим производње има и фабрика цигле и црепа као што то показује и табела бр. 5. Фабрика „Тигар“ подмирује углавном локалне потребе за грађевинским материјалом као и шире регионалне потребе.

Од мањих индустријских капацитета треба поменути и стовариште дувана, предузећа за производњу и прераду дувана из Житковца, које овде врши откуп и сортирање дувана а после га шаље на прераду фабрикама.

Друго значајније и веће предузеће у Књажевцу је *фабрика машина и ливница*. Она је основана 25. августа 1950. године, а основала су је три радника што су се издвојила из радионице Васић Војислава. Они су почели да раде под именом фонд за механизацију вршећи углавном оправке машина и алата.²⁰⁾

Припојили су се предузећу Столарска радионица у Књажевцу 28. новембра 1951. године када је укупно било 16 радника и тако су радили све до 1953. године. Тада мењају назив радионице и раде као „Задружни покрет“. Предузеће се стално проширује те је у јуну 1954. године имало 30 радника. Те године се шири и делатност предузећа, јер формирају и погон за транспортне услуге.

До деобе на два предузећа долази 31. марта 1957. године и стварају се Ремонтна занатска радионица и аутотранспортно предузе-

²⁰ Сви подаци о историјату и развоју предузећа добијени су у фабрици.

ће „Пионир”. Предузеће „Ремонт” послује од 1959. године као предузеће за производњу металне галантерије „Металац”, а од 1961. године њима се припојило и предузеће „7 јули” из Књажевца. Тек 1969. године добијају свој данашњи назив фабрика машина и ливница Књажевац.

Данашњи положај ове индустрије поред пута за Зајечар је повољан, јер је то данас најповољнија друмска веза коју Књажевац има са осталим деловима Србије, пре него што се заврши деоница према Нишу. Реконструкција њиховог радног простора вршена је 1966. године, а још увек имају могућности и за даље проширење.

Из историјата се видело да је предузеће дуго времена било услужна занатска радионица и тек од 1964. године почиње да производи машине редукторе и резервне делове за потребе пољопривреде, индустрије и рударства, а осим тога врши и ливење сивог и обојеног лива за сопствене потребе. Главни производи су мали трактори мултикултиватори прикључна оруђа за механизовану пољопривредну производњу. Фабрика сарађује са ИПМ из Београда као и са фирмом Агриа Верке на заједничкој производњи мотокултиватора. Због тога је вршена преоријентација погона за производњу свих малих трактора и уговорена је производња за извоз у Западну Немачку.

Капацитети се не користе сасвим из два разлога: Имају велики број преса врло високе продуктивности, због тога се користе свега 30% њиховог капацитета. Осим тога фабрика тек поступно улази у производњу ових малих трактора.

Своје производе продају фирмама Агроопрема у Београду, као и Метал сервису који их даље продају преко својих продавница.

Услужна делатност коју је предузеће дуго времена вршило ограничавала се на Књажевац и околину, а производна делатност је имала нешто шири реон, али су радили углавном за предузећа у Зајечару и Књажевцу.

У почетку предузеће је било смештено у граду, а после је пресељено на садашње место, где су доцније дограђене хале.

Преокрет у њиховој производњи је наступио истовремено са почетком сарадње са фабрикама пољопривредних машина као што су „Змај” из Земунa, „Север” из Суботице, за које су радили извесне делове, као и сарадња са предузећем „Јастребац” из Ниша. Иако ће сарађивати са немачком фирмом Агриа Верке неће престати потпуно ни са сарадњом са осталим нашим предузећима. Тако на пример са „Јастрепцем” и даље сарађују на производњи пумпи.

Своје производе продају фирмама Агроопрема у Београду, као и Металсервису, које их даље продају преко својих продавница, Агроопрема је њихов главни купац и извозник на домаће тржиште. Потражња трактора је велика нарочито у Хрватској и Словенији, Приморју, али се продају и у Србији, Македонији као и у околини Књажевца.

Већина радника је из околних села удаљених 4—5 километара, а најудаљеније село је 13 км. То су на пример Д. Каменица, Штр-

бац, Горње и Доње Зуниче итд. Око 40 радника путују возом и то из Орешца и Сврљишке Топле.

Говорећи о индустрији треба поменути и старе млинове који су били власништво Божиновића, Јефтића и других, а који су данас својина предузећа Житопродукт које има овде и своју пекару.

Развој индустрије у Књажевцу је добио нешто другачије одлике него у претходном периоду. Док је пре рата рударство као најважнија секундарна грана било заступљено углавном изван града, појачана експлоатација рудника после рата довела је до исцрпљења рудних лежишта и њиховог прекида са радом. Од свих предратних рудника данас ради само „Добра Срећа” у Вини.²¹⁾ Рудари из осталих рудника су запослени делом у Доброј Срећи, а делом у Борју, а око 30% њих је отишло у руднике широм Југославије. Поред покушаја да се отвори рудник урана у Кални, рударство је у овом периоду углавном опало, а уместо њега почела је да се развија интензивнија индустрија.

Индустријске гране које су се овде развиле као и сама предузећа не представљају никакве веће индустријске капацитете. То су углавном мања индустријска предузећа, са максимално око 800 радника, јер је већина, као што се види из њихових историјата, настала од некадашњих занатских радионица које су производиле све и свашта док се коначно њихова производња није усталила и свела само на мањи број производа.

Трећа одлика савремене индустрије Књажевца је да су развиле углавном нове индустријске гране, док оне које су пре рата биле зачете, или су престале са радом (кожара, или су измениле свој ранији карактер и допунили производњу новом прерабивачком делатношћу (млин сада има и своју пекару индустријског карактера).

Иако је индустрија која се развила углавном мањег капацитета, понекад и не сасвим рентабилна, она је и поред тога запослила знатан број становништва (в. стр. 125). Године 1961. од 7448 становника колико их је тада било у Књажевцу, свега је 441 лице живело од индустрије а од тога је било свега 182 активних. Међутим, према подацима из предузећа 1970 и 1969. године индустрија је запошљавала 2348 односно 2131 лице, што такође указује на пораст значаја ове привредне функције.

И најзад, индустрија је у знатној мери изменила и структуру извоза из Књажевца, јер индустријски производи чине знатан проценат у извозној трговини Књажевца.

Аграрна функција

Пољопривредна функција Књажевца није се ни данас сасвим изгубила, али се она показује у другом виду. Ова функција Књажевца се данас све више манифестује кроз рад општедруштвених организација пољопривредног карактера, као што су земљорадни-

²¹ 1972. године је и овој рудник престао да ради.

чка задруга која око себе окупља неколико околних села, послонви савези који делују на територији целе општине и најзад, пољопривредни комбинат Цервин.

Реч Цервин значи јако вино и турског је порекла, што одмах указује и на главну делатност овог пољопривредног добра. Назив је дошао по пределу званом Цервин који је под виновом лозом (око 1000—2000 ха изложен сунцу и веома погодан за гајење винове лозе).²²⁾ На платоу Цервина су били а и сада су махом приватни виноград и то засађени претежно пловдином, прокупцем и нешто мало сортних врста (хамбург, семијон, совињон, гама, бургундац). Под плантажом се ту налази засађено око 140 ха и то разним високородним сортама грожђа као што су хамбург, ризлинг, гама, семијон.

На другом делу имања у пределу званом Липар постоји плантажа са стоним грожђем, а затим тамо има и јабуке (делишес) и брескве. Осим тога ту је око 25 ха под вишњама и повећа површина под рибизлама. Око 11 ха је засађено рибизлом црном као међу-усев. Најзад, на овом делу се гаје и јагоде иако нису рентабилне.

Ово предузеће води порекло од предатног удружења винограда које је 1930. године подигло подрума капацитета 50 вагона у оквиру земљорадничке виноградарске задруге. Сваки члан је имао књижицу на основу које је давао грожђе. После рата та задруга је добила велике површине земље које је засадила виноградима — тако да имају неколико стотина ха земље под виновом лозом. Под лозом је тако део атара према Зајечару, према Бољевцу (Бучје), на периферији града и велики комплекс према Штипину и Горњем Зуничу. Први је подигнут виноград на Липару.²³⁾

Предузеће Цервин настало је од старог подрума виноградарске задруге и пољопривредног добра Тимок, које је после ослобођења створено од национализованих имања и бавило се производњом ратарских мултурса, поврћа и вина. Тако је половином 1961. године дошло до спајања овог добра са задружним подрумом и створено је предузеће Цервин.

Делатност његова је ратарство, сточарство и виноградарство са воћарством, али исто тако и прерада, дорада и ускладиштење алкохолних и безалкохолних производа. Затим они набављају и сировине за прераду и дораду и сами врше и продају свих производа на велико и мало преко сопствених складишта и продавница.

Пробна производња пастеризованих сокова била је од 1. јуна 1963. до 1. јуна 1964. године после чега су прешли на редовну производњу сокова од јагоде, вишње, купине, боровница и грожђа. То су све бистри сокови за које је заинтересовано западно тржиште.

Предузеће се и даље шири. Године 1962. извршено је преузимање имовине бившег војнотрговинског предузећа „Гроза“ из Београда, 1964. су му присаједињене и воденице на Сврљишком Тимо-

²² По предању и кнез Милош би, кад год би дошао у Књажевац, тражио да му се донесе вино са Цервина.

²³ Ту је засађена сорта афусали и извозило се грожђе за Енглеску.

ку, и најзад, 1967. године отворене су продавнице у Зајечару, Паранину и Нишу.

Тако комбинат данас има:

— радну јединицу за ратарство и сточарство са пољопривредом механизацијом, механичком радницом, делом транспортних средстава и воденицом на Тимоку.

— радну јединицу за алкохолну и безалкохолну прераду, централно складиште, подрум где се производе пића и стоваришта у Београду, Марибору и др. местима. У тој јединици је и производња сокова.

— радна јединица за виноградарство и воћарство. Ова радна јединица организује производњу стоног и винског грожђа. Стоно грожђе је на плантажи Липар око 40 ха, а винско на плантажи у Каличини око 150 и на плантажи Логор око самог Цервина на око 140 ха.

Земљиште које им припада обухвата осим национализованог и оно добијено путем арондације као и куповином. Но ипак је све то недовољно нарочито у њиховој конкретној борби са Словенија-вином и Навипом.

За њих је повољно то што знатан део своје производње подмирују сопственим сировинама, али због тога морају стално да проширују своје плантаже. Тако су подигли виноград у Штипину од 20 ха, проширују виноград у Грезни од 20 ха итд. Сада само једну трећину производње обезбеђују од сопствених сировина. Годишње им је потребно око 600 вагона грожђа а 156 вагона на пример добијају са своје плантаже у Каличини. Нешто око 250—300 вагона морају да откупе, што чини око 60%. Откупљивали су раније у Кладову, Сталаћу Македонији, Приштини као и од приватника из околине. У последње време се оријентишу све више на земљорадничку задругу из Кладова и сопствене плантаже и око 100 вагона годишње набављају код приватника. Осим тога сарађују и са земљорадничком задругом из Јелашнице (код Ниша), као и са задругама из Пољне и Белушића (Левач).

У околини Књажевца винограда се махом налазе на Цервину, Дубравици, Стражи, Главичици и Љутом Потоку. Они су углавном својина мештана из Књажевца. Од села где је виноградарство јаче развијено треба поменути Штипину, Потркање, Доње Зуниче, Минићево, Јелашницу, Локву, Берчиновац, Трговиште, Штрбац, Каличину, Валевац, Лепену, Стогазовац, Дречиновац, Балановац, Васиљ, Ргоште, Орашац, Жлну, Саставке, Грезну, Булиновац, Вину, Црвење и Штитарац. Сва ова села производе знатне количине грожђа.

У околини Књажевца има затим и доста јабука, шљива, крушака, кајсија и бресака. Ипак се не користе све ове врсте воћа за производњу сокова. Сокове праве само од боровнице, вишње и јагоде. Воће купују од земљорадничких задруга а оно што сами произведу махом троше.

Вино и сокове најбоље пласирају на тржиште. Вино продају широм наше земље преко својих стоваришта и продавница које имају у следећим местима: Титограду, Владичном Хану, Параћину, Чачку, Крагујевцу, Београду, Новом Саду, Осиеку и Марибору. Стовариште у Београду има своју продајну мрежу од 11 продавница од којих 9 у Београду и по једна у Новом Саду и Обреновцу. Стовариште у Марибору има 9 продавница и то седам у Марибору и по једну у Шентиљу и Горњој Радогни. Осим тога своје производе продају и преко трговинских и угоститељских радњи и у следећим местима: Будва, Котор, Врање, Лесковац, Власотинце, Димитровград, Пирот, Ниш, Сврљиг, Кална, Сокобања, Алексинац, Ражањ, Трстеник, Краљево, Зајечар, Болевац, Бор, Жагубица, Кладово, Текија, Петровац, Свилајнац, Младеновац, Прокупље, Смедеревска Паланка, Лазаревац, Ваљево, Горњи Милановац, Косјерић, Ужице и Нова Варош, Зрењанин, Шабац, Славонски Брод, Оџаци, Шид, Бачки Петровац и др. Преко истих продају и алкохолна и безалкохолна пића. Ништа не продају једино у Македонији.

Изван земље извозе само у Немачку и Совјетски Савез и то углавном пастеризоване сокове и грожђе. Данас грожђе извозе мање и то највише продају у Загребу. Све грожђе које не продају прераде.

Пшеница коју производе углавном је семенска и продају је Заводу за пољопривреду Зајечар. Стоку коју тове на свом имању, углавном говеда и јунад, уступају кланицама у Зајечару и на Ријечи, фабрици Црвена Звезда у Крагујевцу, кланици Бор и др.

Укупно запослених 1969. године било је 415 и то заједно са запосленим по разним стовариштима изван Књажевца. У самом Књажевцу радило је око 330 лица.²⁴ Од тога броја око 46 лица долазе свакодневно из околних сеоских насеља: из Доње Каменице (8), из Горње Каменице (2), из Штрпца (1), из Доње Соколовице (2), из Витковца (1), Ваљевца (13), Грезне (4), Васиља (6), Лепене (3), Каличине (4) и Дречиновца (2). Поред сталне радне снаге ту се запошљава и око 200 лица повремено.

Даљи развој овог комбината се планира у правцу виноградарства и прераде грожђа у вино, као и у правцу проширења производње сокова. У планирању се предвиђа и увоз нове опреме за флаширање робе и проширење лагерског простора као и јачање сировинске базе тј. проширење њихових сопствених капацитета и кооперација са другима уз давање садница.

Поред ове веома значајне пољопривредне организације која је своју производну делатност као и утицај у околини највише развила, треба поменути и пољопривредну задругу „Напредак“ у Књажевцу која око себе окупља неколико сеоских насеља у најближој околини. Она је 1969. године запошљавала 156 лица (11 жена од тога). У пословном удружењу пољопривредни хпроизвођача запослено

²⁴ По другим подацима у Цервину је било запослено 1969. године 320 лица од чега 46 жена (податак из општине). До ових разлика у подацима долази и због ангажовања сезонске радне снаге, тако да јој број стално запослених врло често подложен променама.

је само једно лице а исто толико (само једно) у пословном удружењу Сточар.

Иако у Књажевцу постоји и изванредан број индивидуалних пољопривредних произвођача, због већег броја пољопривредних установа може се рећи да пољопривредни значај града има данас други карактер. Број индивидуалних пољопривредних произвођача је стално у опадању што ће свакако показати и подаци последњег пописа. Далеко важније су по свом значају као и по својој функцији у околини пољопривредне установе и организације, које имају задатак да кроз кооперацију унапреде и модернизују пољопривредну производњу у околним селима. Тај задатак има комбинат Цервин у погледу виноградарства, то је и задатак пољопривредне задруге а и постојећих пословних савеза. Тако би се могло рећи да иако број пољопривредних индивидуалних произвођача у граду стално бројно опада, значај и утицај пољопривредне функције у граду кроз дејство пољопривредних установа и број људи који у њима раде је све јачи и све се снажније одражава на пољопривредну производњу у околним селима. Тако је 1961. године у Књажевцу било 1001 лице чија је делатност била пољопривреда од чега је 457 било активно, а осталих 544 лица издржавано становништво. Тада је број пољопривредног становништва достигао 13,43% од укупног броја становника Књажевца. Подаци о структури становништва по делатностима из последњег пописа, пошто се број становника Књажевца знатно повећао показују да је тај проценат знатно смањен. Но и поред тога Књажевац има, као што се видело одређену и значајну улогу у пољопривреди. (в. стр. 125).

Трговинска функција

Промене које су настале у трговини се односе на њену организацију. Данас трговина није више у рукама приватних трговаца који су били већином увозници, него се у граду налазе три трговинска предузећа. Два предузећа су трговинске организације на велико с правом продаје на мало. То су предузеће „Нова Трговина” и „Индустросировина”. Прво предузеће је 1970. године запошљавало 225 лица, а друго 34. Треће предузеће је „Тимофлора” она је 1970. године запошљавала 62 лица.²⁵⁾

Предузеће „Нова трговина” тргује мешовитом робом и уствари је главни увозник индустријских производа за територију Књажевца и његове околине. Остала два су специјализоване трговинске организације, и то „Индустросировина” тргује отпаcima а „Тимофлора” лековитим биљем. У табели бр. 6 је приказано пословање ових предузећа кроз број запослених, број продавница као и промет у току 1967., 1968., 1969. и 1970. године.

²⁵⁾ Ово су подаци добијени у општини Књажевац. Подаци завода за статистику Зајечар су нешто другачији. По њима Нова трговина запошљава 217, а Тимофлора 59 лица. Како се број запослених стално мења може се претпоставити да постоји одређени временски размак између једних и других података.

Табела бр. 6.

Трговинска организација	Промет		Број запослених		Брј продавн.	
	I квартал	II квартал	I квартал	II квартал	I кв.	II кв
<i>на велико</i>						
1 Тимофлора Нова трговина	1418(380)	1688(2351)	4(3)	4(3)	—	—
9 Индустро- сировина Југопетрол	1868(2053)	1980(4004)	25(30)	25(3)	—	—
	479(1222)	740(1353)	49(102)	36(104)	—	—
	139(141)	149(176)	7(5)	6(5)	—	—
<i>на мало</i>						
Нова трговина	8456(10038)	11577(13143)	223(200)	223(200)	62	62
9 Индустро- сировина Југопетрол	810(822)	694(1190)	3(28)	5(26)	3	3
	405(767)	501(768)	3(4)	2(4)	1	3
<i>на велико</i>						
1 Тимофлора Нова трговина	380(946)	830(779)	3(3)	3(3)	—	—
9 Индустро- сировина Југопетрол	2053(3662)	3062(3013)	30(30)	30(30)	—	—
	1222(1870)	1599(1098)	102(91)	104(106)	—	—
	141(141)	— (150)	5(6)	5(6)	—	—
<i>на мало</i>						
Нова трговина	10038(11348)	13143(14474)	200(193)	200(193)	63	63
0 Индустро- сировина Југопетрол стов.	822(1308)	1190(1945)	28(28)	25(28)	4	5
	767(881)	678(861)	4(10)	4(4)	1	1
19 Нова трговина	50032		234		—	
67 Индустросировина	9132		111		—	
19 Нова трговина	58242		235		—	
68 Индустросировина	13752		121		—	

И табела показује да је предузеће „Нова трговина“ најважнији носилац трговине у Књажевцу и околини што се види и из промета и из броја запослених као и из броја продавница, односно из степена развијености трговинске мреже коју предузеће има у Књажевцу и околини.

Поред ових предузећа која обављају увозно-извозни промет у Књажевцу и околини и која имају највећи број продавница за трговину на мало у Књажевцу је било још продавница индустријских

и других врста предузећа са територије целе Југославије. Тако је године 1967/68. у Књажевцу било укупно 21 продавница и то 4 продавнице „Житопромета“, 4 продавнице конфекције, 5 продавница намештаја као и по једна продавница за књиге, за алкохолна пића, за трикотажу. Осим тога једна пољопривредна апотека, једна продавница за воће и поврће и продавница „Југопетрола“ су доприносиле разноврсности трговинске мреже Књажевца.

Неке од ових продавница су оснивала индустријска и друга привредна предузећа из града. Тако је своју продавницу имала фабрика обуће „Леда“, конфекције „Бранка Димић“, пољопривредни комбинат „Цервин“ и пољопривредна задуга Књажевац. Остале продавнице су била отворила предузећа из разних градова широм Југославије. Тако су своје продавнице имала 6 предузећа из Београда (Југопетрол, Клуз, Обућа, Пролетер, Просвета и конфекција Балкан), 3 предузећа из Зајечара (Дрвно-индустријско предузеће „Јединство“, Тимочанка и Житопромет) и по једно предузеће из Вараждина (Вартекс), Борова (Борово), Крања (Планика) и Сплита (Југопластика).

У 1969. години број оних продавница се повећао како по броју тако и по разноврсности, а исто тако је и далеко већи број предузећа која су овде отворила своје продавнице као што се види из табеле бр. 7.

Као што табела показује број продавница као и број запослених у њима варира, ипак се трговинска мрежа Књажевца све више развија како по броју тако и у квалитету што указује на све већи значај града у трговини области чије је он седиште. Број предузећа из осталих места која су овде отворила своје продавнице знатно се повећао. Тако је на првом месту по броју предузећа Београд (подаци из 1970. године) са 8 предузећа, док су остала места углавном заступљена са по једним предузећем, а има их, као што се види из табеле, из Вараждина, Пераста, Светозарева, Борова, Крања, Скопља, Сплита, Новог Пазара, а повремено су се јављале продавнице и из других места (Лесковца, Пирота, Зајечара, Крагујевца, Сврљига и Неготина). Осим тога овде је имало своје стовариште дувана предузеће Србија-промет из Ниша. Трговинско предузеће Житопродукт из Неготина има свој индустријски погон у Књажевцу. То показује да је укупно 15 индустријских или трговинских предузећа, поред 3 из самог Књажевца отворило овде своје продавнице. То истовремено указује да је промет индустријске робе овде знатан, јер је Књажевац не само снабдевач градског становништва, него и простране области Заглавка, Тресибабе као и обода према Сокобањској котлини.

Иако још увек не достиже по броју трговинских радњи Књажевац пре другог светског рата, ипак је град и данас први у области како по густини трговинске мреже тако и по учешћу у увозу и извозу. Књажевац има зелени пијац и сточни суботом, вашаре тако да и данас представља најважније тржиште за продају оних основних пољопривредних производа из околине. Осим тога предузеће Цервин извози из Књажевца вино, сокове. Фабрика „Леда“ такође представ-

<i>Намештај</i>										
Треска	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Универзал	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Дежево	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Јединство ДИП	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Мануфактурне</i>										
Прогрес	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Фелер	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Алкохолна пића</i>										
Цервин	4	2	6	2	2	2	2	3	3	6
<i>Књижара</i>										
Просвета	1	1	2	2	2	2	2	1	1	2
<i>Продавница пластичних материјала</i>										
Југопластика	1	1	2	2	2	2	2	1	1	2
<i>Музичких инструмен.</i>										
Нота	1	1	—	—	—	—	—	1	1	—
<i>Апотека</i>										
Књажевац	3	3	16	16	16	16	16	3	3	17
<i>Продав. мш. робе</i>										
Пољопривредне задруге	2	2	3	3	3	3	3	2	2	3
С в е г а										
	42	38	59	53				31	31	61

ља значајног извозника, јер знатан проценат својих производа извози на страна тржишта. Ово је знатно изменило структуру трговинског извоза у односу на онај предратни.

Као закључак за савремени развој трговине могло би се рећи ово. После застоја који је трговина претрпела одмах по ослобођењу када се наместо старе приватне стварала нова општедруштвена трговинска мрежа, када је трговина многим артиклима била рационирана, Књажевац је поново почео да развија своју трговинску функцију мада није по значају достигао важност предратне трговине, што је несумњиво последица развоја трговине и у другим околним срединама, као и последица развоја других привредних грана у самом Књажевцу.

Угоститељско-туристичка функција

Упоредо са трговином Књажевац је био и угоститељски центар и раније а и сада. Угоститељство је и данас једна од функција још недовољно развијених у Књажевцу. Овде постоји угоститељско предузеће „Бела Стена” које је 1970. године запошљавало 63 лица, од чега 8 службеника и 55 радника. Ово предузеће има хотел у Књажевцу и угоститељску радњу у Минићеву. Осим овог предузећа које треба да буде главни носилац туризма, једне од перспективних грана развоја у Књажевцу постоји и 11 угоститељских радњи приватника чије се радње углавном налазе у важнијим градским улицама. Иако се у новије време угоститељство почиње интензивније да развија, ипак се ова функција може сада сматрати недовољно развијеном готово за будући туристички развој краја.

Грађевинарство

Од осталих делатности које запошљавају знатан број становништва овог малог града долази између осталих и грађевинарство. У Књажевцу постоје два грађевинска предузећа. Занатско грађевинско предузеће „Миле Јулин” је 1968. године имао 154 радника, 1969. године 225 а 1970. 350 запослених. Са бројем запослених упоредо је расла и вредност радова које је ово предузеће обављало. Слично је и са другим грађевинским предузећем „Тимок” које је 1969. године имало 169 а 1970. године 605 запослених, што истовремено показује и нагао пораст њихових грађевинских послова. Осим ова два предузећа грађевинску делатност у Књажевцу и околини обављало је у току 1969. године и предузеће Тимоградња из Зајечара и истовремено запошљавало око 118 лица. Иако су врло често лица запослена у овим предузећима сезонски радници који у току сезоне долазе из разних крајева, али углавном из грађевински оријентисаних предела југоисточне Србије, ипак се кроз број запослених, број грађевинских предузећа и обим њихових послова може сагледати значај грађевинарства у савременом привредном животу Књажевца. Оба предузећа из Књажевца обављала су послове на високоградњи, нискоградњи,

стамбеној изградњи као и на одржавању већ постојећих објеката, а због тога што је стамбена изградња као и изградња нових привредних објеката, саобраћајница и осталих непривредних објеката стално у току. Ова се делатност развија знатно јаче у Књажевцу последњих година због обимних послова изградње и реконструкције како у Књажевцу тако и у осталим деловима Тимочке крајине која је углавном реон њихове делатности.

Занатска функција

Књажевац је пре другог светског рата био претежно занатски град не само због броја занатских радњи у њему него и због значаја занатства у целокупној привреди тадашњег града. Занатство је и данас веома значајно, али се много променило у односу на тридесете године овог века и то како по структури тако и по броју занатских радњи, а највише у значају које занатство има.

Ире свега број занатлија је у опадању и то како у укупном броју занатлија тако и по појединим врстама заната. У укупном броју занатлија та разлика није тако велика. Године 1970. у Књажевцу је било укупно 163 занатлије те опадање није тако велико у односу на 1930. годину када је било 171, свега 8 занатских радњи мање. Међутим, ако се истовремено упореди број занатлија са укупним бројем становништва (11242 по попису из 1971. године) види се да је проценат занатлија у односу на укупно становништво сасвим незнатан и износи свега 1,44%.²⁶⁾

Какве су промене настале у појединим врстама заната најбоље се види из табеле бр. 8 где је приказан број занатских радњи по врстама у 1970. години.

Табела бр. 8

Врста заната	Број	Врста заната	Број	Врста заната	Број
часовничара	4	ковача	6	бојација	3
кожухара	12	фризера за мушкар	15	обућара	2
опанчара	8	кројача	11	јорганџија	1
столара	11	молера	6	рукавичара	1
посластичара	6	израда пласт. маса	1	златара	1
лончара	3	воскара	2	израда сода воде	5
казанџија	1	поткивача	2	бравара	2
вуновлачара	6	ужара	1	сарача	3
колара	1	трикотажера	7	водоинсталатера	1
лимара	5	продаја кикирикија	1	зидара	9
фотографа	4	механичара	2	произвођача кора	2
фризера за жене	4	стаклобрусача	1	фарбара	1
каменорезаца	4	електроинсталат.	3	пекара	1
радиомеханичара	1	качара-бачвара	1		
месара	1	израда салуна	1		

²⁶⁾ Ово је само однос броја приватних занатлија према укупном становништву. Ако се узме и број запослених у занатским предузећима учешће занатства је нешто веће (в. стр. 125).

Из табеле се види да се данас готово удвостручио број врста заната у односу на 1930. годину. Године 1970. је било 43 врсте заната у односу на 24 врсте из 1930. године.²⁷⁾

Свега четири врсте заната се не помињу а било их је у Књажевцу пре 40 година. То су били колачари-лецедери, кобасичари, терзије и баштовани, углавном занати који су се изгубили под све већим притиском и утицајем који имају индустријски производи на савремени начин живота. За баштоване је пресудно опадање пољопривредног становништва у Књажевцу које је све очигледније.

По броју представника на прво место долазе мушки фризерски, затим кожухари, столари и кројачи, сви заступљени са по преко 10 радњи. Одмах после њих долазе зидари, опанчари и трикотажери. Интересантно је да су сви ови занати осим фризера и пре 40 година били најбројнији, мада је данас нешто мањи број представника код појединих врста. До пораста у односу на 1930. годину дошло је само код часовничара (+ 3) и мушких фризера (+ 10), код осталих је остао исти број радњи или је дошло до опадања. Исти број радњи као и 1930. године је код лимара, качара, бојација, златара и бравара, а опадање је најизразитије код обућара (-16), поткивача (-13), ковача (-12), месара (-8), опанчара (-5). Остали занати су опали минимално. По четири занатске радње мање имају данас столари, казанџије, колари. По три занатске радње мање су код лончара и израде сапуна. Свега је две кожухарске радње мање а свега по једну мање имају кројачи и воскари. Од осталих 23 врсте заната које се данас помињу не могу се сви уврстити у нове савремене занате иако их није било 1930. године, јер неки од тих заната су се јављали под старим називима на пример дунђери данашњи зидари, а неки нису били заступљени у Књажевцу иако су то стари занати на пример вуновлачари, пекари, каменоресци, јорганџије, сарачи, ужари и др. Сви остали занати су углавном новији као фотографи, посластичари, женски фризерски, радиомеханичари, стаклобрусачи, фарбари, молери, израда пластичних маса, трикотажери, продаја кикирикија, механичари, електроинсталатери, рукавичари, водоинсталатери, производња кора и др.

Из табеле се исто тако види да је данас у Књажевцу највећи број врста услужних заната што истовремено указује на још једну карактеристику савременог занатства, а то је да је услед развоја индустрије и савремених потреба занатство изгубило производни карактер и да је на себе углавном преузело улогу услужне делатности као допуна савременој индустрији.

Поред приватног занатства које је и данас најбројније, одмах по ослобођењу било је покушаја да се створе занатске прерађивачке задруге, и то код оних врста заната који су били најбројнији. Тако су биле отворене кројачка, обућарска и комбинована механичарско-ковачка задруга. Ниједна од тих задруга се није одржала. Кројачка

²⁷⁾ По подацима из урбанистичког плана Књажевца у Књажевцу има 46 врста заната, али није назначено из које су године подаци, (22).

се сасвим распала, један део обућарске задруге се укључио у фабрику обуће „Леда“, а трећа задруга је такође прерасла у фабрику, данас је то део фабрике машина и ливнице.

Уместо задруга касније су се у Књажевцу појавиле три занатске радионице општедруштвеног карактера. Занатска радионица „Мода“ основана је пре десетак година са око 10 радника. Занатско-кројачка задруга „Мода“ је 1970. године имала 70 радника. Друга радионица је штампарско предузеће „Тимок“ које је 1970. године имало 19 радника. Док је „Тимок“ производног карактера занатско предузеће „Мода“ врши углавном услужне послове. Трећа занатска радионица, столарско предузеће „Универзал“ је до пре 5 година пословало као занатска радионица, док је данас по својим димензијама и производњи оно прерасло у индустријско предузеће.

Најважније одлике занатства друштвеног карактера су према томе следеће: Појава ових радионица везана је углавном за оне занатске гране које су биле најбројније у Књажевцу (обућари, столари, кројачи). Настале су у почетку тако што су поједине занатлије уносиле своје зграде, опрему и алате у задруге, а касније када почињу да се стварају радионице, набавка просторија, алата и опреме за радионице вршила се из и помоћу друштвених средстава. Али како су та улагања од стране друштва у занатство била далеко мања него истовремена улагања у индустрију, а недостајала су им и друге олакшице око набавке сировина и опреме многе од ових радионица су престајале са радом. Оне које су се одржале развијале су се у два различита правца. Прва врста, чија је делатност услужног карактера, остајале су и даље такве и нису прерастале оквире занатске производње. Друга врста, која је поред услужних окупљала у радионице и занате производног карактера, врло често је са услужне делатности прелазила у производњу, набављала новије машине, повећавала производњу и број радника и на тај начин постепено прерасла у индустријска предузећа. Такве радионице су данас у основи два најважнија индустријска погона у Књажевцу, фабрике обуће „Леда“ и ФМЛ, а овим процесом је настало и најновије индустријско предузеће, столарско предузеће „Универзал“. На тај начин су ове радионице измениле привредну структуру града, повећале прилив становника и довеле до још низа других промена у граду. Ове радионице су тако окупљале изванредан број приватних занатлија што се негативно одразило на структуру приватног занатства и било пратећим опадањем појединих врста (в. стр. 141).

Но ипак појава ових радионица у Књажевцу као и потреба за стварањем и неких других радионица које засад нису заступљене, указују да је Књажевац и данас најзначајнији занатски центар области и да је занатство и данас веома значајна грана у привреди овог града.

Поред занатлија из околине Пирота који су се раније насељавали у Књажевац, најчешће лончари, већина занатлија у Књажевцу

потиче из околних села, како ако су у питању стари тако и код нових заната. Из удаљених крајева долазе само посластичари (са Косова и Македоније).

Саобраћајне функције

Књажевац је затим и знатан саобраћајни центар, јер је он и једна од најзначајнијих станица на прузи Ниш—Прахово. Због тога поред чисто утоварних и истоварних послова, овде су смештени и погони за одржавање пруге те ова привредна грана запошљава укупно 146 лица.

Кроз Књажевац пролази и знатан број аутобуских линија, јер је он повезан аутобусима за Зајечар, Сокобању, Ниш, Калну, Пирот као и за удаљенија места, што још више појачава саобраћајни значај овог насеља и његову повезаност са другим крајевима. Међутим, како транспорт на тим линијама врше углавном предузећа из других места овај саобраћај не упошљава већи број лица из Књажевца, јер у граду постоји само билетарница на аутобској станици. Тако Књажевац иако веома значајна друмска раскрсница у овом делу источне Србије нема јаче развијену ову делатност на својој територији.

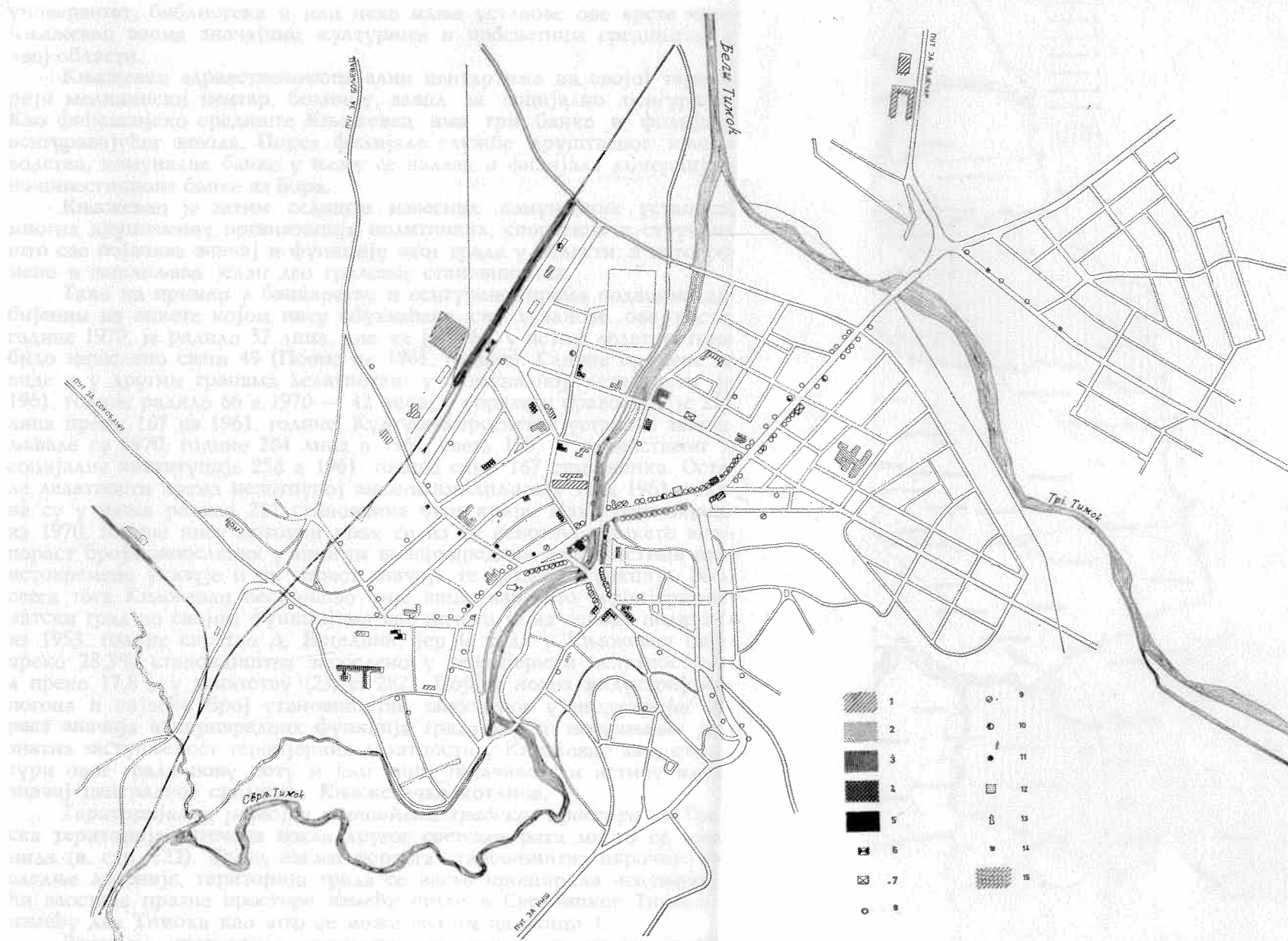
Далеко већи значај Књажевац има за делатност ПТТ саобраћаја на својој територији. Да је Књажевац значајнији центар види се и по томе што поред поште која врши транспорт пошиљака и обавља телеграфски и телефонски саобраћај, овде постоји и предузеће за одржавање линија за телефонски и телеграфски саобраћај. Ова грана саобраћаја укупно запошљава 56 лица.

Остале функције

Књажевац као најважније градско средиште на територији своје општине врши још читав низ функција у својој околини која га, иако је по броју становника ово још увек мали град, карактеришу као право градско насеље.

Поред привредних делатности које запошљавају највећи проценат активног књажевачког становништва у граду се као у значајном управно-просветном центру још из ранијег периода развио и читав низ управних, судских, просветно-културних, социјално-здравствених, банкарско-осигуравајућих, друштвено-политичких и других институција, организација и друштава што потврђује изразито градски и услужно-централни карактер овог насеља које и данас нема тако велики број становника.

Поред општине, правобранилаштва што даје основни управно-судски значај овом насељу Књажевац обавља читав низ непривредних функција. Више школских, васпитних и културних установа, као што су основна школа, гимназија, грађевинска техничка школа, дом за ученике у привреди, дом за васпитање младежи, раднички

Ск. 2. — Коришћење градског простора

1 — индустрија; 2 — културно-просветне установе; 3 — здравство, ветеринарска служба, осигурање; 4 — управно, судско и друштвене организације; 5 — разонода; 6 — железничка станица; 7 — грађевинарство; 8 — занатске радње; 9 — трговинске радње; 10 — трговинске организације; 11 — занатска предузећа; 12 — пољопривредна задруга; 13 — туристички биро 14 — угоститељски објекти; 15 — пољопривредни комбинат

универзитет, библиотека и још неке мање установе ове врсте чине Књажевац веома значајним културним и просветним средиштем у овој области.

Књажевац здравствено-социјални центар има на својој територији медицински центар, болницу, завод за социјално осигурање. Као финансијско средиште Књажевац има три банке и филијалу осигуравајућег завода. Поред филијале службе друштвеног књиговодства, комуналне банке у њему се налази и филијала комерцијално-инвестиционе банке из Бора.

Књажевац је затим седиште извесних комуналних установа, многих друштвених организација политичких, спортских и стручних што све појачава значај и функцију овог града у области, а истовремено и запошљава један део градског становништва.

Тако на пример у банкарству и осигурању према подацима добијеним из анкете којом нису обухваћене све установе ове врсте, године 1970. је радило 57 лица, док их је 1961. у истим делатностима било запослено свега 49 (Попис од 1961. године). Сличне промене се виде и у другим гранама делатности: у комуналној делатности је 1961. године радило 66 а 1970 — 42 лица, у управи и правосуђу је 263 лица према 167 из 1961. године. Културно-просветне установе запошљавале су 1970. године 284 лица а 1961. свега 155, а здравствено и социјалне институције 258 а 1961. године само 167 становника. Остале делатности према непотпуној анкети запошљавају 12 а 1961. године су у њима радила 211 становника овог краја. Иако ови подаци из 1970. године нису потпуни ипак се из те непотпуне анкете види пораст броја запослених у многим ванпривредним делатностима што истовремено указује и на пораст значаја те градске функције. Због свега тога Књажевац несумњиво није више изразито терцијерно-занатски град по својим функцијама као што га је на основу података из 1953. године сврстао Д. Вогелник, јер је тада у Књажевцу било преко 28,3% становништва запослено у терцијерним делатностима, а преко 17,8% у занатству (23, с. 282). Појава нових индустријских погона и највећи број становништва запосленог у индустрији, пораст значаја ванпривредних функција града као и несумњиво још знатна заступљеност терцијерних делатности у Књажевцу дају структури овог града нову ноту и још више појачавају и истичу његов значај централног средишта Књажевачке котлине.

Територијални развој и коришћење градског простора — Градска територија затечена после другог светског рата много се изменила (в. стр. 122). Услед наглог пораста становништва нарочито последње деценије, територија града се нагло проширила испуњавајући заостале празне просторе између пруге и Сврљешког Тимока и између два Тимока као што се може видети на скици 1.

Развојем индустрије, нарочито последњих петнаест година, удвостручило се градско становништво а градска територија знатно изменила и проширила. Отварање неких нових индустријских погона повлачило је за собом изградњу посебних грађевинских објеката за њихов смештај, тако да у граду почиње да се ствара индустријски

део насеља који има своје посебне захтеве како у погледу простора тако и у погледу саобраћајне повезаности. Тај део данас сачињавају нова „Леда“, пекара, конфекција „Бранка Димић“, индустрија намештаја „Универзал“, „Тимофлора“, Ту на простору између железничке станице и Тимока створио се нови привредни комплекс где се поред индустријских објеката, који су у већини, налазе и неки транспортни и трговински објекти (магацини за жито, „Тимофлора“). На овај реон се наставља други привредни реон града, на десној обали Белог Тимока, на излазу из града на путу за Сокобању, где се налази пољопривредни комбинат „Цервин“ (стара винарска задруга) и брикетница, поред индустријског колосека за рудник Вину. Најзад, трећи привредни комплекс зграда чини нови комплекс фабрике машина и ливнице на путу за Зајечар. Сви ови објекти смештени су дуж најважнијих саобраћајних магистрала, пруге, индустријског колосека и главне друмске саобраћајнице, пута за Зајечар.

Остали део града чини махом стамбени простор. Трговачки центар града задржао је и даље свој стари реон дуж најважнијих друмских саобраћајница, зајечарског и сокобањског пута, тј. све радње, трговинске, занатске и угоститељске налазе се углавном дуж кеја Димитрија Туцовића, на главном градском тргу, Тргу ослобођења, дуж улице 10. октобар, пут за Зајечар, и Карађорђевог улице, пут за Сокобању. Са проширењем градске територије се настоји да се створи ре мањи трговинско-снабдевачки услужни центри и изван ове зоне. Тако у блоку Берамициница, који је углавном стамбени део и где се у већини насељава становништво са села, предвиђа се подизање нових објеката друштвеног стандарда — дечје установе, универзалне продавнице, помоћне учионице. Као што се на карти види овај блок захвата део града дуж улице Војводе Путника (Школа је већ подигнута). Исто тако у насељу Дубрава, преко Трговишног Тимока, на путу за Пирот, такође стамбеном делу града и то најудаљенијем од центра, предвиђа се изградња друштвено-снабдевачког центра са друштвеним домом, продовницама, дечијим установама и др.

Садашња намена градског простора може се у бројкама овако приказати:

	Величина	%	м ² /стан.
Ужа градска зона	208,95	100	174
— за становање	103,00	49,5	85,80
— друштвени објекти	10,90	5,2	9,0
— паркови, шуме, скверови	17,12	8,1	14,30
— спортски терени	8,00	3,8	6,60
— воћњаци, њиве, ливаде	27,80	13,3	23,10
— градски сервис	4,05	2,0	3,30
— железница	5,52	2,6	4,60
— тргови, улице, путеви	24,32	11,6	20,20
— водене површине	8,24	3,9	6,80

(Подаци из Урбанистичког плана стр. 404)

Преглед показује да је највећи део градске територије намењен становању и да се стамбена површина простира широм градске територије. Одмах затим по величини долази зона под воћњацима, њивама и ливадама што указује на још увек знатно учешће пољопривредне производње у овом граду. Површина под друштвеним објектима, тј. простор, намењен искључиво основним градским функцијама било привредним било непривредним, релативно је мали али је развијен у одговарајућем степену развоја основних градских функција, као и сходно потребама области коју опслужује.

Иако је град на две реке, које заједно чине трећу, а кроз њега протичу и још 2 мања потока ти повољни услови нису довољно искоришћени те град нема довољно зелених површина, спортских терена и рекреативних објеката што се у модерном животу намеће као императив сваком градском насељу.

Сл. 2. — Панорама Књажевца

Поред тога што је највећи део градске површине стамбена зона и чињеница да је 93% укупне површине приземна градња, 5,8% једносратна и 1,2% двосратна (22, с. 405) указује да је у граду релативно мала густина насељености 53 ст|ха (53,31) у односу на целу градску површину, односно 109 (109,14) ст|ха у односу на стамбену површину града.

Сви ови подаци показују да Књажевац још увек није типично градско насеље и да по светским мерилима он стоји негде на прелазу између села и града. Међутим, у нашим условима он представља типично градско насеље настало као трговинско-друмско средиште које се развијало дуж саобраћајница, где се налази и његово главно привредно тежиште.

ДЕЛОВАЊЕ У ОКОЛИНИ И СТВАРАЊЕ УТИЦАЈНЕ ЗОНЕ

Утицајна сфера Књажевца почела је да се јавља и развија истовремено са развојем његових градских функција које је нешто интензивније тек после ослобођења града од Турака.

Заједно са проглашењем за варошицу 1833. године ово мало насеље постаје управни центар за 111 насеља округа књажевачког што је несумњиво било истовремено подстрек и за развој осталих централних функција у овом насељу. Његова власт окружног средишта простире се над селима Заглавка, као и над селима у долини Тимока све до Вратарничке клисуре. Међутим, ово окружно средиште није подједнаком снагом привлачило и једнако деловало на сва та бројна насеља. Посебно села Сврљишке котлине била су слабо за њега везана. Осим тих управних додира везе тих села са Књажевцем су биле веома слабе. Јер су имали своје среско средиште у Сврљигу, јер су и природно слабије повезана са књажевачком котлином и, најзад, јер су после 1878. године имала много значајнији и јачи центар на југу у Нишу. Иако су ова насеља из сврљишке котлине припадала књажевачком округу и по управној подели од 1890., њихова веза са Књажевцем је временом слабила, из већ наведених разлога да се коначно новом управном поделом из 1912. године сасвим прекида и насеља из сврљишке котлине се везују за нишки округ. Књажевац окружно средиште кратко време има нешто шири значај, јер по подели од 1890. године поред тимочко-заглавског са 72 села, сврљишког са 36, територија овог округа захвата и срез бањски са 29 села.

Међутим и ова бањска насеља, слично као и сврљишка, гравитирала су природно у већој мери ка моравској долини, централној саобраћајној магистрала Србије, са којом су била и боље повезана. Тако су се и тада утицаји Књажевца више осећали у Заглавку и у долини Тимока, којима је Књажевац и природно средиште.

Везе између Књажевца и насеља Заглавка и Тимока биле су разноврсније и јаче, јер је он био њихово најзначајније средиште. Због тога се и данас ова насеља налазе у зони његових утицаја где се деловање појединих функција Књажевца различито одражава тако да се ове две области као и део територије на западу према Сокобањи и део тимочке долине на северу према Вратарничкој клисури могу сматрати утицајном облашћу у којој Књажевац делује преко својих функција.

Међутим сва насеља из те простране територије нису подједнако везана за Књажевац. Свих 86 насеља књажевачке комуне могу се сматрати његовом основном утицајном облашћу мада се границе појединих функција Књажевца осећају на широј а код других на нешто ужој области него што је данашња територија књажевачке општине.

Тако на пример књажевачка пијаца и вашари су и данас најважније тржиште за уновчавање пољопривредних производа за сва насеља општине, али се на северу њихов утицај осећа и на насељима

Сх. 3. — Административне границе

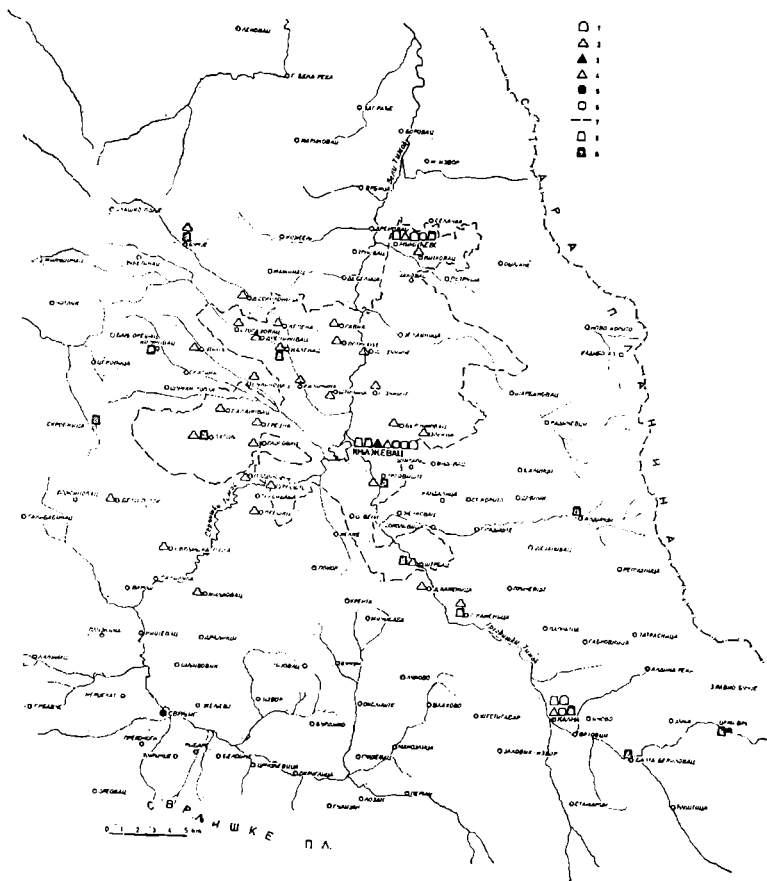
1 — граница округа тимочког и његових срезова 1866. г.; 2 — граница округа тимочког и његових срезова 1890. г.; 3 — округ и срезови тимочки и заглавски 1921. г.; 5 — срезови тимочки и заглавски 1931. г.; 7 — садашња општинска граница; 8 — општине Минићево и Капа 1961. г.

изван општине као што су Боровац, Заграбе, Мареновац, Врбица, Кожељ, Дреновац, Трновац, Мањинац, Дебелица на левој и Змијанац, Мали Извор, Селачка и др. на десној страни Великог Тимока. Књажевац је према томе тржиште и за сва насеља тимочке долине на северу до Вратарничке сутеске, мада та насеља истовремено гравитирају и на тржиште у Зајечар, што је последица добрих саобраћајних веза (железница долином Тимока) са оба града, релативне плодности краја као и интензивније пољопривредне производње него у суседним планинским подручјима, као што су Заглавак и Бућак, а самим тим и израженијом потребом за уновчавањем производа. Због тога је цела ова зона насеља уствари прелазни појас гравитационих подручја Зајечара и Књажевца, где се због тога одавно равело и мање секундарно средиште Минићево.

Књажевац привлачи као привредно средиште околна сеоска насеља и на други начин. Тако неке радне организације из Књажевца откупљују производе појединих сеоских насеља у околини ради прераде и извоза или пак један део становништва тих насеља ради у Књажевачким предузећима.

Први пример је несумњиво књажевачки пољопривредни комбинат Цервин, као и књажевачка земљорадничка задруга који имају извештан реон одакле откупљују производе. Цервин на пример откупљује грожђе из свих сеоских насеља где је виноградарство јаче заступљено као што су на пример Потркање, Штипина, Доње Зуниче, Минићево, Јелашница, Локва, Берчиновац, Трговиште, Штрбац, Каличина, Валсвац, Лепена, Стогазовац, Дречиновац, Балановац, Васил, Ргоште, Орешач, Жлне, Саставак, Грезна, Булиновац, Вина, Црвење, Штитарац. Истовремено остало воће које користе за добијање воћних сокова купују свуда гдегод воћа има у већим количинама и одговарајућем квалитету (в. скицу бр. 4).

Према анкети која је извршена у већим радним организацијама у Књажевцу становници Горњег и Доњег Зунича, Потркања, Каменице, Штрпаца, Сврљишке Топле, Доње Соколовице, Витковца, Валеваца, Грезне, Лепене, Каличине и Дречиновца долазе свакодневно на рад у 3 највеће и најбоље радне организације Књажевца — фабрику обуће Леда, фабрику машина и ливницу и пољопривредни комбинат Цервин, и то има око 150 радника Леде, већина радника ФМЛ и 46 радника Цервина (Подаци за 1969. годину). Анкета коју је исте године вршила и општина Књажевац у предузећима Тимофлора, Леда, Универзал, Тигар, Бранка Димић и ИМТ (ФМЛ) показује нешто шири реон. По тој анкети, такође непотпуној, у Књажевац је тада највише долазило радника из Ргошта 32, Васња 27, Трговишта 25, Сврљишке Топле, Штипине по 18, Д. Зунича 16 и Горњег Зунича, Берчиновца и Миљковца по 14 радника. Из осталих насеља долазило је далеко мањи број радника. Подвис и Равна имали су по 6 радника, Бели Поток 5, Валевац и Саставак по 4, Вина, Горња Каменица и Доња Соколовица по 3. По два радника су долазила из Доње Каменице, Бучја, Балановца, Булиновца, Стогизовца, Витковца, Локве и Глоговца, а по један из Дречиновца и Лепене.

Ск. 4. — Привредна зона

1 — привредна предузећа; 2 — радници на раду у предузећима Књажевца; 3 — трговинска предузећа; 4 — трговинске радње; 5 — општедруштвене занатске радње; 6 — приватне занатске радње; 7 — граница подручја са кога Цервин врши откуп грожђа; 8 — општедруштвени угоститељски објекти; 9 — приватни угоститељски објекти

Обадве анкете показују да дневне мигранте дају углавном насеља ближа Књажевцу као и насеља ближа тимочкој железничкој прузи, јер већина радника редовно користи локалне возове за долазак на рад, као што то на пример чине сви радници из Орешца, Подвиса, Сврљишке Топле и Ргошта. Треба међутим напоменути да Књажевац још увек не представља најважније и једино средиште за свакодневно мигрирање радника. То долази отуд што бивше ру-

дарске насеобине Подвис и Тресибаба, које су престале с радом, као и остала насеља око Књажевца дају свакодневно радну снагу и удаљенијим, али зато у том погледу развијенијим радним центрима, као што су Зајечар и Бор. За одлазак у ове радне центре становништво из околине Књажевца такође користе железницу и то посебно локалне возове.

Даљи развој привредних организација Књажевца, које су после извесног застоја кренуле напред, утицаће несумњиво да се број запослених мештана са села повећа. У истом смислу ће деловати поправљање и модернизовање путева према Кални, Сокобањи и Бољевцу, које ће омогућити да и насеља даље од железничке пруге могу један део мештана да запосле у граду а да се ти становници не морају иселавати.

На територији општине има и мањих привредних средишта поред Књажевца. То су Минићево, Кална, Вина и Подвис.

Минићево познато још из турског периода као Нови Хан, станици на друму, дуго година је било и општинско седиште стога је ово насеље и најразноврсније по броју привредних и осталих функција. Данас се у Минићеву налази грађевинско предузеће „Комспред” — шљункара са 27 запослених и предузеће домаће радиности „Тимочка домаћа радиноост” са 74 запослених, која израђује комадни намештај и трговинско предузеће за промет индустријском робом „Избор” које запошљава 55 лица.

Друго мање привредно средиште које се у овом правцу почиње развијати тек у новије време је Кална. Тамо се налази предузеће у изградњи — хотелско предузеће — које истовремено врши и истраживање програма преоријентисања рудничког насеља у туристичко. Ово предузеће запошљава 57 лица.

Треће такође дугогодишње привредно средиште је Вина, где се налази рудник „Добра Срећа” који запошљава 407 лица. Осим тога ту се налази и предузеће друштвеног стандарда „Добра Срећа”, угоститељски објекат, у коме је запослено око 13 лица.

Најзад, четврто привредно средиште је Подвис где је такође био дуго година рудник угља. Рударско грађевинско предузеће за дубинска бушења из Књажевца има и овде свој погон, као што је њихов погон и рудник у Вини, али је експлоатација рудника престала 1969. године и засад се врше само истраживања. Осим тога ту се налази картонажа која запошљава 16 лица.

Осим ових привредних предузећа које представљају најзначајније привредне организације у овим насељима у њима се налазе и седишта пољопривредних задруга којих има 6 на територији општине са 227 запослених. То су пољопривредне задруге „Церје” у Белом Потоку, „Миџор” у Кални, „Слога” у Минићеву, „Тупижница” у Бучју као и пољопривредне задруге у Вини и Жлану (24, с. 189—194). Све оне имају као главну делатност пољопривредну производњу, са-

мо задруга у Минићеву врши још и промет стоке и концентроване хране. Тако се ова насеља јављају као мања пољопривредна средишта на територији књажевачке области.

Нека од ових привредних средишта се развијају и као мањи трговински и занатски и угоститељски центри тј. мањи услужни центри.

У Минићеву угоститељско предузеће „Бели Тимок” из Књажевца има своју угоститељску радњу, осим тога постоји и једна приватна угоститељска радња те то даје овом насељу функцију мањег угоститељског средишта. Поред продавница трговинског предузећа „Избор” у Минићеву се налази и продавница фабрике намештаја „Храст” из Чаковца са 1 запосленим и продавница фабрике обуће „Борово” такође са 1 запосленим.

У Кални која треба да се развија као туристичко-угоститељско средиште поред хотела у изградњи постоје и две угоститељске радње приватника као и продавнице трговинског предузећа на велико и мало „Ангропромет” из Пирота са 4 запослена.

Као занатска средишта оба ова насеља имају доста велики број занатлија са разноврсним занатима што се види из табеле бр. 9.

Табела бр. 9

Врста занатске радње	Број радњи		Врста занатске радње	Број радњи	
	Минићево	Кална		Минићево	Кална
Кројачи	7	2	фризери	1	1
зидари	1	1	казанције	1	—
поткивачи	1	1	лончари	—	1
опанчари	1	—	млевење жита	1	—
кожухари	—	5	бравари	3	—
резање грађе	2	1	вађење песка	1	—
плетачко штрикарске	2	1	обућари	—	1
посластичари	1	2	електричари	—	1
фотографи	—	1	столари	1	1
аутомеханичари	2	—	содације	2	2
ковачи	1	3	каменоресци	1	—
бозације	3	2	молери	—	1
ужари	1	—	пекари	1	1
воскари	1	—	Свега	35	28

Укупан број занатлија у овим насељима указује да су то прави занатски центри, иако је занатство иначе заступљено и у сеоским насељима на територији општине. Из података за 1968. годину се види да је тада у општини књажевачкој било 117 ковачко-поткивачких, 58 кројачких, 53 столарске, 34 зидарско-фасадерске, 27 ћурчијских, 19 берберско-фризерских, 17 браварских, 12 електроинсталатерских и по 10 коларских и обућарских и других занатских радњи у мањем броју што показује да су поред Књажевца, Калне и Минићева и друга насеља имала развијене стандардне сеоске занате, односно да су то углавном занати намењени за задовољење потреба самог насеља а не шире зоне (24, с. 90).

Иако су по разноврсности функција Вина и Подвис најмање разноврсна привредна средишта ипак је према броју запослених и по значају који има рудник Вина и даље најзначајније привредно средиште. Затварање рудника у Подвису утицало је да његов привредни значај опадне иако се у њему почињу развијати и неке нове привредне делатности (картонажа).

По разноврсности и значају појединих функција на прво место долази Минићево које је дугогодишње и најразноврсније по врстама привредно средиште другог реда у зони у којој делује Књажевац као главни привредни центар.

Кална чији је развој у туристичко-угоститељском правцу тек започео засад је најмање значајно привредно средиште у околини Књажевца. Треба само истаћи да иако се ова привредна средишта и даље развијају у привредном погледу њихов развој иде углавном у том правцу да служе као допуна функцијама које Књажевац врши у области, а не иде за тим да умањи привредни значај варошице.

Због тога је данас Књажевац још увек најзначајније привредно средиште општине јер је у њему поред индустрије такође развијају у највећем броју и терцијерне и услужне делатности, иако се ове делатности јављају и у неким другим насељима општине, осим горе поменутих секундарних центара. Тако на пример угоститељских радњи има још у Васиљу, Штрпцу, Алдинцу, Горњој Каменици, Зоруновцу, Балта Берилловцу, Трговишту, Валеvcу, Вртовцу, Скробници, Црном Врху и Бучју. Готово свако насеље има своју продавницу за снабдевање индустријском робом, а у неким насељима се налазе пољопривредне задруге но и поред тога та насеља су без неких изразитијих функција како у ужој тако и у широј околини.

Значај Књажевца као привредног средишта несумњиво да се надопуњује значајем његових осталих функција. Пошто има највећи број здравствених и социјалних установа у општини, Књажевац је најважнији здравствено-социјални центар, тако да се утицај ове његове функције осећа на територији целе општине. Но ипак ова функција има свој шири и ужи реон деловања. Ужи реон деловања има на пример ветеринарска станица из Књажевца, јер постоје ветеринарске станице у Кални и Минићеву (2 запослена у Минићеву а 4 запослена у Кални) које опслужују углавном ближа насеља, односно насеља са територије њихових некадашњих општина.

У саставу медицинског центра из Књажевца налазе се здравствене станице у Кални, Минићеву, Подвису и Вини и секторске амбуланте у 6 села (Градишту, Кренти, Васиљу, Белом Потоку, Д. Каменици, Бучју) тако да се најхитније здравствене услуге обављају у тим здравственим организацијама. Међутим за све специјалистичке службе, или пак за највећи део ових служби, становништво већине насеља долазе у здравствени центар у Књажевцу. Коришћење здравствених услуга књажевачког медицинског центра није осим тога ограничено само на територију општине тако да се осећа делимична гравитација и из насеља сврљишке општине, као и са терито-

рије Сокобање, нарочито из ближних насеља. Тако се утицај Књажевца као здравственог центра може сматрати примарним за једну пространу територију између Сврљига, Сокобање и Зајечара, као секундарни здравствени центри овде се јављају опет Кална, Минићево, Вина и Подвис, а осим тога постоји и шест мањих локалних средишта где се налазе секторске амбуланте.

Књажевац је исто тако најважнији друштвено-политички центар општине иако се у оквиру ове његове делатности налазе и две мање месне заједнице у Минићеву (са 2 запослена) и у Кални (са једним службеником).

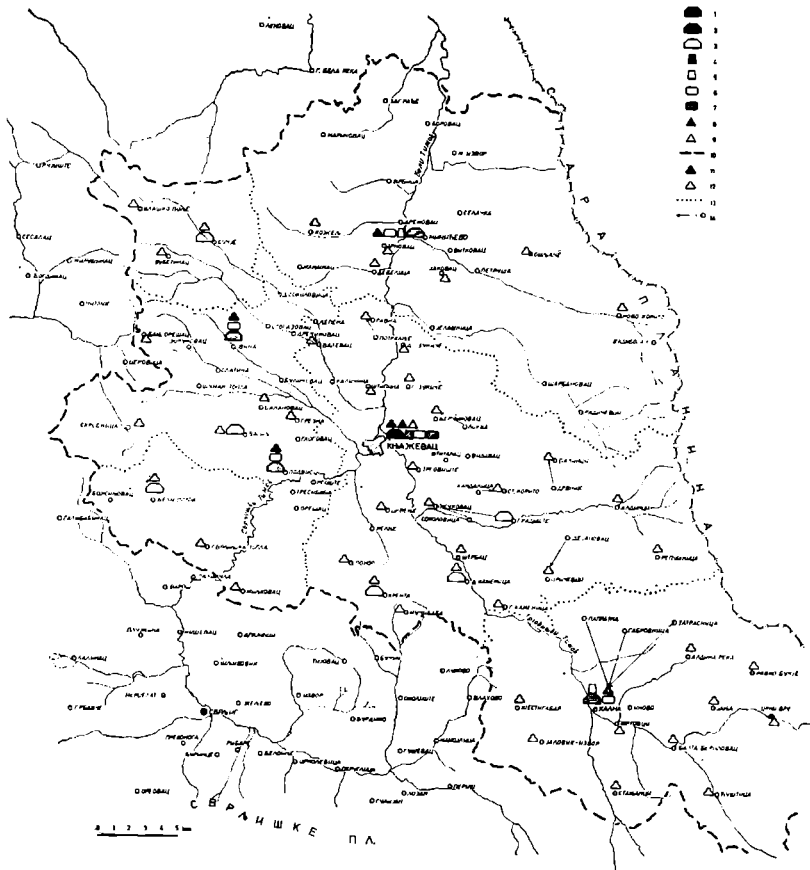
Реон књажевачких школа и његових осталих културно-просветних утицаја је исто тако двојак. Има установа чије је деловање ограничено на територију општине, па чак и уже, док се дејство других осећа изван општине па чак и на подручју уже Србије. Тако на пример реон књажевачке гимназије је територија целе општине, док је у грађевинско-техничкој школи половина ученика са стране из целе уже Србије. У ту школу на пример долазе Ђаци из Крајине, из Лига и других места. Тако је 1970. године у први разред ове школе било уписано 37 ученика из општине Књажевац, 14 са територије бившег среза Зајечар и 17 из осталих места Србије.

Основна школа у Књажевцу има међутим знатно ужи реон, јер поред ње постоје и основне школе у Минићеву, где се уписују деца из целе бивше општине Минићево, као и основна школа у Кални за Ђаке из села бивше општине Кална. Ове основне школе имају и своја издвојена одељења на поменутих територијама. Исто тако постоје и основне школе у Подвису (за Подвис и околину) и Вини (за ученике из најближих села).

Књажевачка основна школа обухвата у ниже разреде децу из Књажевца и Штипине, а у више разреде долазе поред деце из Књажевца и Штипине и деца из насеља где ова основна школа има издвојена одељења. Издвојена одељења ове школе налазе се у Трговишту (за ученике Трговишта, Штитарца и Видовца), у Мучибаби, у Кренти, у Понору, у Црвењу (за Црвење и село Жлне), Берчиновцу (за Берчиновац и Локву), Горњем Зуничу, Доњем Зуничу, Равни (за Равне и Потркање), Влашком Пољу, Зубетинцу, Бучју (од првог до петог разреда), Валевцу, Жуковцу (Горња Соколовица, Градиште, Жуковац), Старом Кориту (за Старо Корито и Кандалицу), Балинцу (Балинац и Дрвник), Алдинцу, Причевцу (Причевац и Дејановац), Скробници, Белом Потоку (Бели Поток и Божиновац), Сврљишкој Топли, Доњој Каменици (Доња Каменица, Штрбац), у Горњој Каменици и у Репушници (в. скицу бр. 5).

Укинуте су основне школе у Буштици, Црном Врху и Жуковцу. За децу из прва два насеља и њихове околине организовано је школовање у Кални, где постоји и интернат (за децу виших разреда, јер у ниже разреде иду у најближа села). Из Жуковца, међутим, деца долазе у Књажевац у више разреде и бораве овде у интернату. Тако су исто после укидања потпуних основних школа у Доњој Каменици и Белом Потоку и својењу њиховом на издвојена одељења

књажевачке школе деца ових насеља почела да долазе у више разреде у Књажевац. Тако се реон основне школе Књажевца шири углавном на територији бивше општине Књажевац изузев Подвиса и Вине и њима подручних најближих села.

Ск. 5. — Непривредна зона

- 1 — Медицински центар; 2 — здравствена станица; 3 — секторска амбуланта; 4 — општински и други органи; 5 — месне заједнице; 6 — биоскоп; 7 — библиотека; 8 — гимназија; 9 — основна школа; 10 — извојена одељења; 11 — основна школа; 12 — извојена одељења; 13 — реон основне школе; 14 — гравитација бака из извојених одељења

Остале културно-просветне установе делују на територији општине Књажевац иако неке од тих установа имају своје огранке и по другим мањим средиштима општине, па чак и по селима. Тако књажевачка библиотека има 25 читаоница по селима, а биоскоп у Књажевцу има поред Књажевца сале у Подвису, Вини, Кални и Ми-

нићеву. Осим тога раднички универзитет из Књажевца приказује филмове у шездесетак села општине тј. свуда где има има електрично осветљење.

Широк реон деловања има Завод за васпитање младежи са специјалном основном школом у коју долазе васпитно-запуштена деца са територије целе републике. Дом за децу и омладину, међутим, представља интернат за децу из основних и средњих школа која уче у Књажевцу. Ту су смештена на пример и деца из раније укинуте основне школе у Жуковцу, као и из других околних села.

Из претходне анализе се види да се поред Књажевца који је главно функционално средиште целе општине и за непривредне делатности јављају и секундарни центри мањег значаја као што су Кална, Минићево, Подвис и Вина, као и још мањи локални центри). (види ск. бр. 5).

На основу анализе постојећих утицаја Књажевца као и утицаја које врше у области секундарни центри и још мањи локални центри може се рећи да је Књажевац још увек најважније средиште целе територије општине која му припада, а да ка њему повремено гравитирају и више насеља из Сврљишке и Сокобањске котлине, као и сва насеља у долини Тимока јужно од Вратарничке клисуре.

Према интензитету гравитације и снази којом Књажевац привлачи становништво појединих насеља и овде се могу издвојити три појаса различитог интензитета гравитације.

У непосредни појас, најужи појас насеља око Књажевца, и појас где су насеља најинтензивније везана за град улази 27 насеља. То су углавном насеља у долини Белог, Сврљишког и Трговишког Тимока, тј. насеља дуж железничке пруге и пута Ниш—Прахово, као и насеља дуж пута Књажевац—Пирот, Књажевац—Бољевац, као и насеља у сливу Ргошког потока која нису много удаљена од пута Сврљиг—Књажевац. Из табеле бр. 10 се види која насеља улазе у ову зону а истовремено је приказана и удаљеност ових насеља од Књажевца као и њихов број становника по последњем попису. Известан број становника свакодневно долази у Књажевац на рад, на тржиште, у школе, код лекара или каквим другим послом. Удаљеност ових насеља не прелази 16 км, а просечно се креће од 3,5 до 12 км. То је зона насеља која су најбоље повезана са Књажевцем, јер се налазе дуж најважнијих саобраћајница у котлини, густина путне и железничке мреже у овој зони је исто тако најгушћа што указује да су и могућности становништва за долазак у град знатно веће него у другим деловима утицајне сфере Књажевца.

Цела ова зона има 11.342 становника односно 2.198 домаћинства, тј. приближна је по броју становника Књажевцу. Насеља су углавном мала, најмање село је Видовци са 150 а највеће Трговиште са 914 становника. Просечна величина насеља је 420 становника (402,07), а, као што се из табеле види 2 насеља су од 100—199 ст., 7 са 200—299 ст., 4 са 300—399 ст., 3 400—499 ст. 6 са 500—599 ст., 3 са 600—699 ст. и 2 са 700—1000 становника, односно 16 насеља долази у мала насеља до 500 становника а само 11 у средња насеља од 500—

Табела бр. 10

Насеље	Удаљеност	Број становника	Број домаћинстава	Насеље	Удаљеност	Број становника	Број домаћинстава
Мучибаба	16	462	127	Штипина	4	652	158
Крента	14	388	117	Каличина	4,5	266	64
Доња				Берчиновци	4	435	126
Каменица	12	751	221	Горње Зуниче	4	562	168
Жуковац	8	281	86	Доње Зуниче	6	601	168
Жлане	6	555	193	Јелашница	9	601	173
Црвење	4	413	129	Потрканје	7	210	73
Трговиште	4	914	251	Равна	9	594	151
Штитатарц	6,5	180	54	Доња			
Видовци	8	150	41	Соколовица	12	317	75
Локва	6	256	77	Лепена	2,5	289	64
Глоговац	5,5	209	52	Стогазовац	11	345	77
Грезна	6	363	83	Дречиновац	9	207	44
Понор	12	501	135	Валевац	7,5	524	138
Штрбац	11	582	142	С в е г а		11342	2198

1000 становника Карактеристично је да се и даље наставља опадање броја становника појединих насеља. У периоду између два последња пописа само Трговиште и Доње Зуниче имају нешто већи број становника него 1961. године, док сва остала насеља имају мање становништва него 1961. године.

Стални појас, односно насеља чије становништво не долази свакодневно у град, али за која је Књажевац најважније тржиште, селиште средње школе, а за неке и осмогодишње, затим управно средиште, је знатно шири по територији, лошије повезан са Књажевцем, са мањом густином путева и без железничке пруге, друмови су знатно лошији што истовремено значи да су много мање могућности за долазак у град. У овај појас улазе углавном насеља Заглавка из слива Јелашничке, Жуковске и Штитарске реке куда воде и сеоски путеви који ова насеља повезују за Књажевац, као и насеља у сливу Штипинске и Баљиновачке реке, тј. у сливу Валевацке и Грезанске реке, која се налазе на западној страни Сврљишког и Белог Тимока и то углавном дуж путева за Сокобању и Бољевац, као и дуж локалног сеоског пута према Белом Потоку. У источном делу ове зоне осим пута према Кални који води долином Трговишког Тимока и који се реконструира у модерну саобраћајницу, сва остала насеља су везана за Књажевац само обичним сеоским путевима. Насеља која улазе у овај појас утицајне сфере Књажевца представљена су на табели бр. 11.

Овај појас има укупно 32 насеља и то углавном насеља дуж сокобањског и бољевачког друма. Веће пространство има овај појас на левој страни Тимока, док је на десној, источној страни ограничен границом према Бугарској.

Табела бр. 11

Насеље	Удаљеност	Број ста-новника	Број дома-ћинства	Насеље	Удаљеност	Број ста-новника	Број дома-ћинства
Шарбановац	20	90	28	Влашко Поље	24	355	76
Радичевац	24	256	85	Зубетинац	20	566	127
Балинац	18	286	86	Орешац	8	728	201
Кандалица	12	172	45	Вучје	6	910	105
Старо Корито	14	172	53	Зоруновац	14	435	105
Дрвник	19	140	34	Вина	10	863	236
Алдинци	22	381	116	Слатина	11	292	70
Горња				Булиновац	8	344	71
Соколовица	10	161	36	Шуман			
Градиште	14	128	34	Топла	12	236	60
Дејановац	18	262	69	Скробница	13	756	157
Репушница	25	149	43	Васиљ	10	1544	363
Причевац	20	258	63	Ралановац	8	568	145
Горња				Божиновац	22	136	43
Каменица	16	922	224	Бели Поток	19	1030	274
Папратна	23	201	80	Ргоште	6	478	129
Подвис	6	502	208	Бањски			
Сврљишке				Орешац	17	310	59
Топла	14	478	129				
Свега		14309	3699				

Овај стални појас насеља који није свакодневно и непосредно везан за Књажевац чине према томе насеља која су природно везана за Књажевац поменути долинама нагнутим према дну Књажевачке котлине.

Овде су насеља много више удаљена од Књажевца и њихова удаљеност износи од 6—24 км, тако да су од Књажевца удаљена преко 20 километара 9 насеља, преко 15 километара 8 насеља, преко 10 км 10 насеља и само 5 насеља преко 5 км. Због много веће удаљености од Књажевца у овој зони се јављају и мањи секундарни центри као што су Вина и Подвис, а затим и још мањи локални центри као што су Бели Поток, Влашко Поље и др.

Укупан број становника овог појаса је 14.309 нешто више него што је број становника Књажевца, а има 3.699 домаћинства, тако да је просечна величина насеља минимално већа него у непосредном појасу око 450 (446,84 ст.). Иначе као што табела бр. 11 показује само је једно насеље до 100 становника, 7 насеља од 100—199, 7 од 200—299, 4 од 300—399, 3 од 400—499, 3 од 500—599, 5 од 700—1000 и 2 преко 1000 становника, тј. 2/3 насеља (22) имају испод 500 становника. Значи да је ово област претежно малих села чије становништво и даље опада, на што указује чињеница да је опадање становништва забележено код свих насеља од последњег пописа до 1971. године. Опадање се чак запажа и код мањих центара као што су Вина и Подвис.

Трећи појас повремене гравитације чине углавном насеља која се налазе у гравитационој зони два мања секундарна центра Калне и Минићева, некадашњих општинских, а данас мањих привредних и доста значајних просветних, здравствених и друге врсте центара. Ову зону чини укупно 30 насеља и она је као и стална зона издвојена у два засебна дела. Северни део чине насеља из зоне Минићева, углавном насеља у околини Белог Тимока све до Вратарничке сутеске, као и насеља у сливу Коритска реке, односно дуж старог пута који је некад преко Кади Богаза био главна веза Тимочке долине са Софијом.

Повременост веза са Књажевцем долази отуд што ова насеља имају релативно јак центар у Минићеву за који су и добро повезана, а с друге стране то су насеља у долини Тимока које су добро повезана и за Зајечар те и тамо гравитирају. Овај део повременог појаса чини укупно 17 насеља као што се види из табеле бр 12.

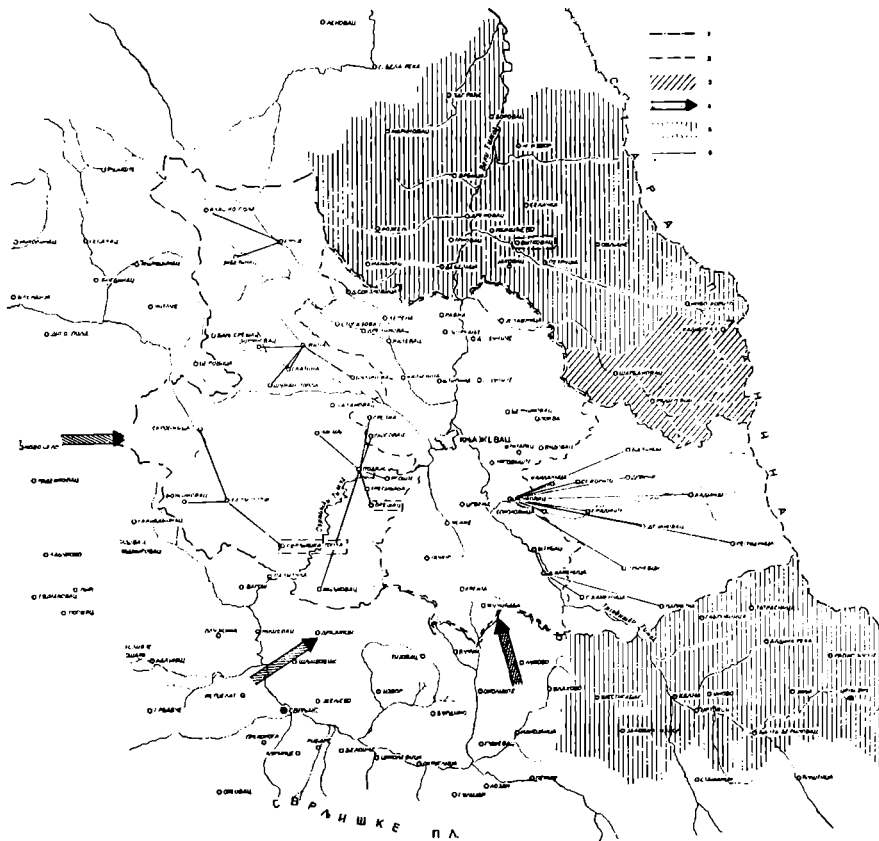
У тих 17 насеља живи 3.242 домаћинства односно 11.112 становника укупно. Најмање насеље је Петруша а највеће Ошљане. Већи је број насеља са преко 500 становника (1 насеља од 500—599 ст., 1 од 600—699, 6 од 700—799, 1 од 800—899 и 2 од 900—1000; а само 6 насеља са мање од 500 ст. (1 од 200—299, 2 од 300—399 и 3 од 400—499) тако да је просечна величина насеља у северном делу повремене зоне око 650 становника (653,64 ст.). И овде је карактеристично стално опадање становника, које је забележено свуда у последњем попису осим код Минићева који је центар за ова насеља. Овде је удаљеност мања него у јужном делу повремене зоне. Минимална је

Табела бр. 12

Насеље	Удаљеност	Број становника	Број домаћинства	Насеље	Удаљеност	Број становника	Број домаћинства
Мариновац	24	729	194	Заграђе	26	642	205
Врбица	18	769	247	Мали Извор	20	476	112
Кожељ	19	577	150	Мањинац	13	375	88
Дреновац	16	328	110	Дебелица	12	866	220
Трновац	14	436	132	Јаковац	13	723	198
Селачка	18	728	209	Минићево	14	917	300
Витковац	15,5	748	214	Петруша	18	279	74
Ошљане	20	945	262	Ново Корито	28	713	127
Татрасница	34	102	31	Габровница	27	199	71
Шести Габар	35	774	216	Кална	29	973	311
Равно Бучје	44	215	60	Иново	33	260	71
Вртовци	34	553	142	Јања	39,5	148	42
Балта				Јаловик Извор	35	1279	336
Бериловац	36,5	416	108	Ћуштица	39	947	212
Црни Врх	45	803	180	Боровац	22	461	150
Стањинац	37	504	122				
Свега		22985	7009				

12 а максимална 28 километара тако да је 5 насеља удаљено од 10—14 км, 6 од 15—19, 4 од 20—24 и свега два од 25—29 километара.

Јужни део повремене зоне чине 13 насеља која се налазе углавном на падинама Старе Планине дуж пута према Пироту. Сва насеља овог дела повременог појаса су све до 1948. године била у саставу Пиротског округа, односно среза нишавског, због тога она по традицији одржавају везе и са Пиротом који је несумњиво јаче и развијеније градско насеље од Књажевца. Изузетак је једино Татрасница и Габровница. Кална им је средиште привредно, просветно и здравствено, али гравитирају и према Књажевцу, мада су те везе повременог карактера јер пут који их везује за Књажевац до-

Ск. 6. — Утицајна сфера Књажевца

1 — граница непосредне зоне; 2 — граница сталне зоне; 3 — део сталне зоне са нешто слабијом гравитацијом; 4 — гравитационо подручје секундарних центара; 5 — мањи локални центри и места која им гравитирају

био је савремени коловоз само до Калне те је због тога саобраћај њиме отежан.

Јужни део повремене зоне показује сасвим другу слику од северног. У 13 насеља има укупно 3.767 домаћинстава а 11.873 становника тако да је просечна величина насеља око 813 становника (813,30 ст.), што даје утисак да су села овде већа него у осталим деловима утицајне сфере Књажевца. Иако се овде налази и највеће насеље Јаловик Извор са преко 1000 становник треба рећи да су овде насеља састављена од бројних заселака међусобно удаљених и да су ти засеоци далеко мањи по броју становника. Тако Јаловник Извор има 11 заселака, Шести Габар 17, Црни Врх 11, Буштица 9 заселака и тд. Ипак више од половине насеља премаша број од 500 становника као што показује и овај преглед. Овде је 3 насеља са 100—199 становника, 2 са 200—299, 1 са 400—499, 2 са 500—599, 1 са 700—799, 1 са 800—899, 2 са 900—1000 и 1 насеље са преко 1000 становника.

Ово је уједно и најудаљенији део повременог појаса, јер је минимална удаљеност преко 25 километара (Габровница 27 км) а максимална 45 км (Црни Врх). Иначе се удаљеност насеља креће овако: удаљена до 30 км су 2 насеља, од 30—34 км 3 насеља, од 35—39,5 км 6 насеља и од 40—45 км 2 насеља. Ако се узме у обзир ова удаљеност, затим још увек лоша повезаност са Књажевцем види се да су могућности за долазак на рад у Књажевац веома мале, тако да је ово област интензивног иселавања где је највише изражено опадање становништва. Становништво ове области не иде само у Књажевац него се креће долином Тимока према северу. Нарочито велико савремено иселавање из ове области је у Зајечару где је читав један део насељен углавном из ових села (Влашићи).

Оба дела повремене зоне имају 22.985 становника а 7.009 домаћинстава и најмања и највеће насеље налазе се у јужном делу (Татрасница 102 и Јаловик Извор 1279 становника. Просечна величина насеља у целој зони је 766 становника (766,16 ст.).

Најзад на малим где су приказани поједини појаси у утицајној сфери Књажевца, стрелицама је назначено да и насеља из сокобањске и сврљишке котлине гравитирају према Књажевцу. Овде је гравитација према Књажевцу још слабије изражена, јер ова насеља нису део општине Књажевац, него припадају другим општинским средиштима (Сокобања, Сврљиг). Осим тога та су насеља бољим путевима везана за друге веће гравитационе центре. Тако насеља Сврљишке котлине поред пруге, имају и савремени нови пут који их везује за Ниш као главно градско средиште, а насеља Сокобањске котлине имају бољу саобраћајницу према Алексинцу. Но и поред тога нека насеља и једне и друге котлине користе повремено Књажевац као тржиште и здравствени центар.

Утицајна сфера Књажевца је прави одраз привредне снаге и степена развијености осталих непривредних делатности овог града, а с друге стране степена развијености саобраћаја на његовом подручју. Иако је утицајна сфера доста пространа, јер цело општинско

подручје припада овој сфери, као и насеља из удолине Тимока северно од општине и насеља из сокобањске и сврљишке котлине, неће се много смањити ни после изградње савремених путева према Сокобањи и Бољевцу, јер су то центри другачијег карактера (бања) или мањег значаја (Бољевац). Утицаји Зајечара на северу а Ниша на југу осећају се већ и сада, јер су саобраћајне везе у оба правца релативно добре (железница, савремени пут и изградњи) тако да је Зајечар већ сада значајан радни центар за Књажевац и околину, а Ниш високошколски центар. Међутим, привредни и општи развој града, издвојеност котлине у засебну природну целину јасно ограничену задржаће границе сфере у досадашњим оквирима. Стално присутно опадање становништва у целој зони ограничиће развој појединих делатности у граду, нарочито делатности услужног карактера, на одређен ниво уколико се опадање становника у околини града не заустави.

ЗАКЉУЧАК

Поставши од села које је имало мали трговински и управни значај, али је било веома важно стратегијско насеље током дугогодишње турске управе, Књажевац тек по ослобођењу од Турака почиње да добија праве градске одлике.

У ослобођеној Србији он постаје управно средиште у коме нарочито цветају трговина и занати, а поред тога добија и одређени просветни и социјално-здравствени значај. Близина границе је успорила појаву индустрије у овом граду који је лежећи у средишту између неколико значајних рудника угља имао услове за развој индустрије за коју је у то време угља био главна енергетска база. Боља саобраћајна повезаност града после изградње тимочке железнице ипак доводи до појаве првих ситних индустријских капацитета у Књажевцу између два светска рата.

Лежећи у рударској околини он добија извесне одлике рударског насеља (појава школе за рударе) али не постоје никад право рударско насеље. Ипак се под утицајем рударства у Књажевцу јаче развијају његове првобитне функције-трговина и занатство. Међутим због развоја, и то знатно интензивнијег, Зајечара на северу и Ниша на југу утицај Књажевца и развој његових функција ограничава се на један одређен предео а долази и до повременог застоја и опадања у развоју неких његових функција.

Најинтензивнији развој Књажевац доживљава после другог светског рата, судећи по броју становника које град сада има као и по броју функција које врши у области. Индустријализација која је у социјалистичкој изградњи земље захватила готово све наше градове па и нека мања насеља није мимоишла ни Књажевац. Због развоја индустрије у овој последњој фази град је веома нагло нарастао последњих 10 година, изменио је свој изглед и територијално се повећао. Иако лежи на тимочкој железници неизграђеност нових

савремених путева за моторна возила успорила је у овом периоду у извесној мери развој града, бар извесних његових функција. Тек са изградњом нових савремених путева према југу, западу и истоку отвориће се нове могућности за развој нових функција нарочито туристичке за коју постоје знатни природни, културно-историјски као привредни предуслови.

ЛИТЕРАТУРА

1. *J. Мишковић*: Неки стари градови и њихове околине у Краљевини Србији V Кожељ, Старинар V, године 1888, Београд.
2. *M. A. Костић*: Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости, Београд, 1933. н.
3. *Д. Наумовић*: Саобраћај у Тимочној Крајини, Споменици ослобођења Тимочке Крајине, 1933. г.
4. Стогодишњица Тимочке епархије 1834—1934, Сремски Карловци, Српска манастирска штампарија, изд. 1934. г.
5. *Д. Перишић*: Функције већих насеља североисточне Србије, Београд, 1965, рукопис.
6. *Никола Вучо*: Распадање еснафа у Србији, САН, Посебна издања књ. ССХХII, Историјски институт књ., 5, Београд 1954. г.
7. *М. Б. Милићевић*: Кнежевина Србија, Београд 1876. г.
8. *Драгољуб Јовановић*: Из Тимочке крајине, Књажевачки округ, Гласник СУД књ. 70, Београд 1889. г.
9. *Љубомир Релић*: Пиротски лончари у Књажевцу, Развитак бр. 2, Год. V, Зајечар, март—април 1965. г.
10. *Ст. Мачај*: Грађа за топографију округа књажевачког, Гласник СУД књ. II св. XIX, Београд 1866. г.
11. *В. Карић*: Србија, опис земље, народа и државе, Београд 1888. г.
12. *М. Савић*: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VIII део и VI део, Сарајево 1930. г.
13. Производне снаге НР Србије, Економски институт НР Србије, Београд, 1953. г.
14. Школство у Тимочној крајини крајем XIX века, Развитак ф. 3 Год. Зајечар, мај—јуни 1979. год.
15. Археолошко-географска истраживања од Драгашевића, Гласник СУД XIV, Београд, 1877. г.
16. *Т. Борђевић*: Архивска грађа за запате и еснафе, Живот и обичаји књ. 15, Српски етнографски зборник књ. 33, Београд 1925. г.
17. *С. Јирићек*: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, rag, 1877. г.
18. ДА Ниш, Удружење нишких индустријалаца, III кутија, година 1933—1934, бр. 1246 од 26. октобра 1933. године.
19. ДА Ниш, удружење нишких индустријалаца бр. 791 од 19. октобра 1932. г.
20. ДА Ниш, УНИ Ниш 1929. год. бр. 591 од 16. октобра 1929. год.
21. ДА Ниш, УНИ Ниш бр. 1237 од 20. децембра 1933. године.
22. Урбанистички план Књажевца.
23. *Д. Вогелник*: Урбанизација као одраз привредног развоја ФНРЈ, Економска библиотека 13, Београд 1961. године.
24. Привреда Тимочке Крајине, Зајечар 1970. год.
25. *М. Б. Милићевић*: С Дунава на Пчињу, белешке уз пут, Београд 1882. год.
26. Србске новине бр. 10 од 25. септембра 1851. год.
27. Стање новчаних завода из Србије на дан 31. децембра 1924. год.
28. *Коста Поповић*: Пут лицејских питомаца по Србији године 1863. Београд 1867. год.

Résumé

OLGA SAVIĆ

KNJAŽEVAC

Cette ville est située dans la partie méridionale du bassin de Knjaževac. Quoique moins peuplée que les villes de Negotin et de Zaječar, elle représente le centre des régions de Gornji Timok et de Zaglavak et, comme agglomération urbaine, elle est mentionnée avant Zaječar.

Knjaževac fut formé au confluent des rivières de Svrlišti Timok et de Trgoviški Timok. Situé au point de jonction de trois vallées, il est un important carrefour de routes qui mènent vers le Danube au nord, vers la vallée de la Morava et Niš au sud et vers Pirot au sud-est. Importantes sont aussi les routes qui conduisent à Sokobanja et à Boljevac. Outre les routes susmentionnées, important pour le développement de Knjaževac est aussi le chemin de fer de Timok, construit en 1922.

Bien qu'il fût devenu de bonne heure un centre urbain, la proximité de la frontière et des villes plus grandes que lui au nord (Zaječar et Bor) et au sud (Niš et Pirot) ralentissait et restreignait son développement.

Avant Knjaževac on mentionne dans cette partie de la vallée du Timok les agglomérations romaines de Timacum Maius et Timacum Minus, et au Moyen âge Ravno, Svrlijig et Koželj. La localité actuelle est mentionnée pour la première fois sous son ancien nom de Gurgusovac en 1737 lorsqu'elle fut prise par les Autrichiens.

Dans la phase la plus ancienne de l'évolution de l'habitat, à l'époque turque, Knjaževac possédait une importance stratégique, il était un petit marché, centre administratif et station routière.

Il fut libéré et annexé à la Serbie en 1833 lorsque commence la seconde phase de son évolution. La position périphérique du bassin du Timok dans son ensemble, le caractère montagneux et les communications pauvres de son arrière-pays font que la situation de Knjaževac, relativement favorable, n'exerce pas une influence adéquate sur l'évolution de ses fonctions. La frontière vers la Bulgarie rétrécit sa région.

Il fut proclamé bourg en 1833. A cause de l'affluence de la population rurale, le plupart de ses habitants s'occupent d'agriculture, mais la localité a également une certaine importance administrative, militaire, scolaire et culturelle. Il est chef-lieu du département qui comprend les arrondissements de Svrlijig, de Zaglavak et de Timok. En même temps il est

centre du commerce et des métiers. Il compte environ 352 artisans qui pratiquent pour la plupart les anciens métiers. Les commerçants exportent le bétail, les céréales, le vin, les cuirs de moutons et de chèvres, le suif, la cire, les haricots et les noix. La plus grande partie de l'exportation se dirigeait vers Niš, particulièrement le suif et les moutons, par la douane de Gramada.

Pendant la guerre serbo-turque de 1875—78 il a beaucoup souffert, mais l'évolution de la ville se poursuit tout de même. L'ouverture des premières mines à proximité de la ville avait un effet favorable sur son progrès, bien que la frontière proche limitât le développement de l'industrie. Quoique, après ces guerres, le marché fût élargi et le nombre d'artisans ait augmenté (447), la stagnation commence pourtant à se faire ressentir, car en 1896 fut abolie la préfecture et Zaječar au nord devient chef-lieu du département, et la ville perd également son importance militaire et le lycée (1898).

Dans la troisième phase de l'évolution, entre les deux guerres mondiales, la situation à la frontière continue à rendre plus difficile son développement. Cependant, la construction du chemin de fer de Timok améliore la situation de la ville au point de vue des communications, mais on ne construit que très peu de routes qui mènent vers l'arrière-pays oriental. Le chemin de fer et la proximité des mines contribuent à la continuation de l'évolution de Knjaževac malgré tous ces moments défavorables.

L'artisanat qui, dans la phase précédente, avait atteint son apogée, commence à décliner et sa structure change aussi.

Parmi 151 entreprises commerciales de Knjaževac il y avait un grand nombre d'exportateurs, dont les principaux produits d'exportation étaient les céréales, la volaille, le bétail, le vin, les noix et fromage dit »kačkavalj«, tandis que l'exportation des cuirs et du suif a décliné. On exportait jadis par Radujevac et ensuite par le Danube et après la construction du chemin de fer l'exportation s'effectue par voie ferrée, moins par Niš et plus souvent par Zaječar et Paraćin. Kusjak est devenu le principal port sur le Danube.

La proximité des mines a produit une double répercussion sur l'évolution économique de Knjaževac et des environs. Les mines absorbaient cette main-d'oeuvre rurale qui s'en allait autrefois en Roumanie pour travailler aux domaines des grands propriétaires terriens. Le grand nombre d'ouvriers dans les mines, non loin de la ville, exerce une influence favorable sur l'accroissement du trafic artisanal et commercial en ville, mais de l'autre côté, il ralentit le croisement de la ville même et n'influe pas, dans une considérable mesure, sur le développement de l'industrie à Knjaževac. Tout de même, les

entreprises industrielles de moindre importance apparaissent en ville, liées pour la plupart à l'utilisation des matières premières locales (moulins, ateliers pour le travail du cuir). On y établit aussi des banques et Knjaževac devient un centre important de finances.

Quoique l'importance de certaines fonctions fût réduite, Knjaževac était, dans cette période un centre économique considérable, le plus important noeud de communications, centre de l'arrondissement, centre scolaire et culturel. Pour cette raison, il se manifeste un accroissement de la population, de 3544 habitants en 1921 à 5115 habitants en 1931, bien que, situé entre les villes plus importantes au nord et au sud de lui, il soit resté une ville de moindre importance.

Le noyau de l'agglomération qui était situé à l'est de la rivière de Svrlijski Timok, autour de la colline sur laquelle s'élevait la tour de Gurgusovac s'étendait continuellement, comme tout habitat routier, en forme de langues plus ou moins larges le long de routes au carrefour desquelles il avait pris naissance. Après la construction de la ligne ferroviaire l'habitat s'étend aussi dans cette direction et lorsque fut ouverte la mine de Dubrava, il apparaît un nouveau noyau à l'est de la rivière de Trgoviški Timok. L'utilisation de l'espace urbain a subi en même temps de considérables changements. Dans la partie la plus ancienne de l'habitat, outre le marché, il n'y avait que des maisons d'habitation. En 1851 déjà, le marché s'élargit et en même temps ont été construits certains édifices destinés aux fonctions urbaines (école, sous-préfecture, tribunal, etc.). L'édification des quartiers destinés exclusivement à la vie économique ne commence qu'avec la construction des usines et de la ligne ferroviaire.

Les fonctions de la ville contemporaine de Knjaževac sont restées à peu près identiques. Particulièrement intensif est le développement de l'industrie (chaussures, métaux, matériaux de construction etc.). Les entreprises ont non seulement un plus grand nombre d'ouvriers, mais aussi une production considérablement plus importante qui est pour la plupart exportée. Analoguement à l'industrie, le combinat agricole de Džervin exporte aussi presque la totalité de ses produits, entre autres aussi les jus de fruits. La ville est encore un centre du commerce et des métiers, car outre les artisans individuels, il y a aujourd'hui à Knjaževac aussi des ateliers collectifs du secteur socialiste et trois entreprises commerciales de Knjaževac tiennent le réseau entier du commerce de la région et s'occupent d'importations et d'exportations. Autres fonctions: administrative, culturelle-scolaire, sanitaire ect. se sont également développées et tout récemment le tourisme a fait aussi certains progrès, De 11. 242 habitants que la ville comptait

en 1971, 15,54 p. 100 travaillent dans l'industrie. Par conséquent, Knjaževac a cessé d'être une ville artisanale et d'activités tertiaires.

Le développement de l'industrie au cours de dernières quinze années a doublé la population et le territoire urbains. Les exigences spécifiques de l'industrie quant à l'espace et à la connexion avec les voies de communication ont influé sur la formation des nouvelles zones industrielles en dehors du territoire urbain, à côté des principales routes et lignes ferroviaires. Le quartier du commerce et des métiers est toujours au centre, disposé le long des voies de communications les plus importantes, bien que, parallèlement à l'élargissement de la zone résidentielle, de nouveaux centres d'approvisionnement de moindre importance apparaissent aux quartiers nouvellement aménagés, éloignés du centre ancien. Près de 50 p. 100 du territoire urbain sont encore utilisés pour l'habitation, tandis que la zone agricole sous les prairies, les champs et les vignobles occupe le second rang par la superficie de la ville qu'elle couvre (13,3 p. 100), ce qui indique l'importance encore grande de l'agriculture. L'espace destiné aux fonctions urbaines correspond au degré de leur évolution, mais les conditions favorables de la situation que la ville occupe aux bords de deux rivières ne sont pas suffisamment utilisées pour la création des surfaces vertes et des terrains de sports.

Par l'analyse de l'influence que la ville exerce sur sa région on a établi que les influences de Knjaževac s'étendent au nord jusqu'au défilé de Vratarnica, qu'elles embrassent toutes les agglomérations qui constituent la commune et qu'elles joignent en partie aussi quelques habitats appartenant aux communes de Sokobanja et de Svrljig. A cause de l'intensité inégale de la gravitation de certains agglomérations de cette vaste région, on voit que dans la zone qui entoure immédiatement la ville et qui s'attache à celle-ci par des liens quotidiens, se trouvent 27 localités situées dans les vallées de trois rivières qui portent toutes le nom de Timok. La zone de gravitation permanente, dont la population ne vient pas chaque jour en ville comprend 32 localités, situées principalement le long des routes de Sokobanja et de Boljevac, tandis que la frontière d'Etat la rétrécit à l'est. La zone liée le moins fort à la ville embrasse les localités ayant aussi leurs centres secondaires à Kalna et à Minićevo.

La zone d'influence de Knjaževac, dans son ensemble, est le véritable reflet de la force économique de cette ville, du degré de développement de ses fonctions non-économiques ainsi que du degré de développement du réseau de communication lui-même et, en même temps, elle est le résultat de l'isolement relatif du bassin de Knjaževac. La construction de

nouvelles voies de communications menant à Boljevac et à Sokobanja permet de s'attendre à une pénétration de l'influence de Knjaževac aussi dans cetet direction car ces deux localités sont des centres moins développés. Les influences de Niš et de Zaječar se manifestent déjà de sorte que Zaječar apparaît comme centre du travail et Niš comme centre de l'enseignement supérieur. Pour cette raison il est à espérer qu'à cause de l'isolement du bassin de Knjaževac et du développement économique général de la ville les limites de sa sphère resteront telles qu'elles ont été jusqu'ici.